

Павло Полянський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

10
клас

Рівень стандарту,
академічний рівень

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ
«Генеза»
2010

ЗМІСТ

ВСТУП	5
--------------------	----------

ТЕМА 1

СВІТ НА ПОЧАТКУ XX ст.

§ 1–2. Особливості державного устрою і політичного життя США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Австро-Угорщини на початку XX ст.	15
§ 3. Особливості соціально-економічного розвитку США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Австро-Угорщини на початку XX ст.	33
§ 4. Країни Сходу та Латинської Америки на початку XX ст.	45
<i>Узагальнення до теми 1</i>	<i>57</i>

ТЕМА 2

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

§ 5. Світ напередодні війни	59
§ 6. Початок та розгортання Першої світової війни	74
§ 7. Події 1917–1918 рр.	88
<i>Узагальнення до теми 2</i>	<i>99</i>

ТЕМА 3

ПОВОЄННЕ ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ

§ 8. Паризька мирна конференція	103
§ 9. Міжнародні договори 1921–1929 рр. Версальська система	116

ТЕМА 4

ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ КРИЗИ ТА РЕВОЛЮЦІЙ (1917–1923 рр.)

§ 10. Формування тоталітарних режимів	127
§ 11. Російська революція 1917 р.	133
§ 12. Комінтерн. Революції в Німеччині та Угорщині	145
§ 13. Встановлення фашизму в Італії	153
§ 14. Національні рухи на Сході та в Африці	160
<i>Узагальнення до тем 3–4</i>	<i>171</i>

ТЕМА 5

ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ В ЄВРОПІ ТА ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ (1924–1929 рр.)

§ 15. Сполучені Штати Америки в 1920-х роках	173
§ 16. Велика Британія в 1920-х роках	182
§ 17. Франція в 1920-х роках	188
§ 18. Німеччина в період Веймарської республіки. «Корпоративна система» в Італії	192
§ 19. Росія (СРСР) у 1920-х роках	200
§ 20. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку нових незалежних європейських держав: Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини	206
§ 21. Югославія, Румунія та Болгарія після Першої світової війни	216
§ 22. Найважливіші досягнення в галузі освіти, науки і техніки	226
§ 23. Література	233
§ 24. Нові напрями в мистецтві	240
<i>Узагальнення до теми 5</i>	248
Словник термінів	250

«Кожний історичний час є часом перехідним, бо історія безперервно рухається... Кожного часу відбувається сімба і жнива. Очікування якогось таємничого, великого, нескінченного світлого майбутнього – це брехня і безглуздя, бо майбутнє буде таким, яким можуть його створити минуле і сучасне».

Іван Франко. «Доповіді Міріама» (1894 р.)

ВСТУП

Що потрібно знати і вміти, ознайомившись із вступом:

- пояснювати значення понять «імперіалізм», «нація», «технічний прогрес», «традиційне суспільство»;
- характеризувати основні цінності та здобутки людства на початку ХХ ст.;
- описувати становище світу;
- складати «демографічний портрет» людства.

■ **1. Завдання і структура курсу.** Курс всесвітньої історії в 10-му класі охоплює економічні, соціальні, політичні, дипломатичні, військові та культурні процеси у світі в першій третині ХХ століття. Він покликаний допомогти Вам набути системних знань з історії цього періоду і на їх основі оволодіти вмінням глибоко розуміти закономірності та механізми взаємовідносин між окремими людьми, націями і державами.

Структура курсу обумовлена навчальною програмою із всесвітньої історії для 10-го класу. Вона передбачає вивчення періоду від початку ХХ століття до кінця 20-х років. Навчальний матеріал об'єднано в п'ять великих тем, розподілених у підручнику на параграфи.

Опанування кожної теми завершується уроком узагальнення.

■ **2. Побудова підручника.** Жоден підручник чи будь-яке інше джерело інформації не може стати заміником допитливості, прагнення критично проаналізувати прочитане чи почуте й дати йому власну оцінку.

Історія – це наука, яка не має готових відповідей й однозначних висновків щодо всіх без винятку проблем. Звісно, у минулому було достатньо подій, які завжди сприймалися однозначно і довкола яких учені не зламували списи в запальних дискусіях. Проте світ, як відомо, не чорно-білий, а багатоколірний, з численними відтінками. До того ж інколи різні люди по-різному ставляться до одних і тих самих історичних подій, процесів, явищ. Такі проблеми називаються «відкритими», тобто з приводу них існують протилежні погляди, ведуться наукові дискусії. Особливо це стосується мистецтва, літератури – витончених сфер людського життя, у яких кожна людина має власні смаки й уподобання. Це жодною мірою не ставить під сумнів точність історії як науки. А от її виклад не завжди є фотографічною копією подій. Одні з них через певні обставини були незаслужено забуті чи викривлені, інші ж – міфологізовані.

У підручнику щодо суперечливих питань наводяться протилежні оцінки (зазвичай вони міститимуться у Свідченнях) одних і тих самих історичних фактів чи постатей. При цьому автор свідомо уникає власних оцінок. Тому в підручнику Ви не завжди знайдете готові «правильні» відповіді.

Пошуковим і проблемним є також характер більшості запитань і завдань вищого рівня складності, що вміщені після кожного параграфа. Більшість з них розпочинається зі слів: *«Чи вважаєте Ви, що...», «Як, на Вашу думку...», «Висловіть власне ставлення...»* та ін.

Опанувавши тему, Ви зможете самостійно чи з допомогою вчителя зробити висновки. Ймовірно, що з ряду дискусійних проблем Ви дійдете висновків, які відрізнятимуться від точки зору Ваших однокласників чи навіть учителя. Найбільшою для себе удачею автор вважатиме, якщо у Вас виникне бажання подискутувати з ним, адже автора, як і Вашого вчителя, насамперед цікавить не те, чи добре Ви зможете відтворити інформацію, наведену в підручнику або почуту на уроці, а Ваше вміння критично оцінювати її, те, як Ви ставитеся до проблеми, яку історичну і моральну оцінку подіям і особам даєте.

Океан інформації є настільки безмежним, що жодна книжка чи навіть інтернет-ресурс не можуть і не повинні вмістити його в собі. Автор якраз і не ставив перед собою мету подати в підручнику якомога більше фактичного матеріалу, конкретних дат, статистичних показників.

Якщо Ви уважно ознайомитеся з підручником, то напевне звернете увагу на численні графіки, таблиці, діаграми. Вони зазвичай є не ілюстрацією до тексту підручника, а самостійним джерелом знань. Статистичний матеріал у них – не стільки для запам'ятовування, скільки для аналізу на уроці, підготовки до тематичного (семестрового чи річного) оцінювання тощо.

Кожен параграф завершується запитаннями і завданнями, які узгоджені з державними вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки з історії. Ці запитання і завдання різного ступеня складності (диференційовані) – від простіших до складніших. Вони спрямовані на закріплення Ваших знань, навичок і компетентностей, що важливі не лише для успішного тематичного, семестрового чи річного оцінювання, проходження після закінчення школи зовнішнього незалежного оцінювання

при вступі до вищих навчальних закладів, а й знадобляться в подальшому житті.

■ **3. Додаткова навчальна література та електронні ресурси.** Світовій історії XX ст. присвячено велику кількість наукової, науково-популярної та художньої літератури; знято документальні та художні фільми. Учителю, залежно від конкретної теми, рекомендуватиме Вам додаткову навчальну літературу та електронні ресурси (електронні посібники, інтернет-сайти), що є у Вашій шкільній, сільській чи міській бібліотеці.

Електронні каталоги наявної в їхніх фондах історичної літератури мають Державна історична бібліотека України <http://www.dibu.kiev.ua> (адреса системи каталогів <http://www.dibu.kiev.ua/html/katalogi.htm>); Національна парламентська бібліотека України <http://www.nplu.kiev.ua> та багато інших книгосховищ.

З всесвітньої історії першої третини XX століття розроблено величезну кількість електронних та інтернет-ресурсів. Через пошукові системи можна отримати доступ до неосяжного масиву інформації в Інтернеті з найрізноманітніших питань доступними для Вас мовами.

Наприклад, можна скористатися сайтами провідних вітчизняних наукових установ Національної академії наук України, як-от: Інституту історії України <http://www.history.org.ua>, Інституту джерелознавства і археографії ім. М.С. Грушевського <http://www.gilan.uanet.net/nasu/hiuass.html>, Інституту світової економіки і міжнародних відносин <http://www.iweir.org.ua>, Інституту міжнародних відносин <http://www.iir.kiev.ua>, а також кафедри всесвітньої історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка <http://www.pu.if.ua/depart/WorldHistory/ua/general/staff> та відповідних кафедр інших українських вищих навчальних закладів.

Ті з Вас, хто володіє англійською мовою, можуть скористатися потужним інформаційним ресурсом <http://www.hiperhistory.com>. Він містить цікаву інформацію практично з усіх питань світової історії від виникнення людини до сьогодення.

Статті про найважливіші військові битви у світовій історії подано на сайті <http://www.thehistorynet.com>; Першій світовій війні 1914–1918 рр. присвячено сайти <http://www.worldwar1.com>, <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/504/47196>, <http://fww.fromru.com>, <http://www.hrono.ru/1914voina.html>. Назрівання революційної кризи в роки Першої світової війни: <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/513/47848>; <http://his.1september.ru/article.php?ID=200201506>; <http://www.uahistory.cjb.net>. Економічні наслідки війни: <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/507/47399>; <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47273/>; <http://litopys.org.ua/sporl/sh08.htm>; http://www.nasledie.ru/oboz/07_04/7_12.htm.

Так само через пошукові системи легко отримати доступ до матеріалів з історії окремих країн (наприклад, з історії Індії <http://www.india.ru/india/history.shtml>, Росії після повалення в 1917 р. монархії <http://www.sovietzone.com>), а також про окремих історичних діячів (наприклад, біографію, статті, промови президента США Вудро Вільсона вміщено на англомовному сайті <http://www.geocities.com/Athens/2391/>; біографії радянських політичних діячів – на російськомовному сайті <http://artnet.net/~upstart/soviet.html>).

При цьому до матеріалів в Інтернеті слід ставитися критично; у кожному разі доречно проконсультуватися з учителем.

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Якими були особливості розвитку світової цивілізації в XIX ст.?
- Яку роль відіграв технічний прогрес у житті людей?
- Якими були наслідки науково-технічної революції кінця XIX ст.? Який внесок вона зробила в становлення індустріального суспільства наприкінці XIX ст.?
- Які зміни сталися в повсякденному й у суспільному житті людства внаслідок демократичних революцій середини XIX ст. в царині розширення прав і демократичних свобод громадян?

■ **4. Основні цінності та здобутки людства на початку XX ст.** XX ст., яке називають «коротким століттям», починаючи з 1914 р. – дати початку Першої світової війни – це час імперіалізму¹, становлення націй², бурхливого технічного прогресу³, який руйнував традиційне суспільство⁴. Століття, особливо перша його половина, виявилось одним з найбільш драматичних і суперечливих в історії людства. Воно вмістило в собі як найвеличніші досягнення людства, так і найбільші трагедії. З одного боку, підвищилася якість життя для мільйонів людей, а з іншого – це було століття занепаду в багатьох частинах земної кулі.

У той час, коли на початку XX ст. наука, медицина, освіта, культура зробили величезні кроки вперед, розпочинали свою руйнівну кар'єру головні тирані: Сталін в Росії, Муссоліні – в Італії, Гітлер – в Німеччині.

Стрімко зросли темпи економічного росту, і при цьому змінилася його якість: відтепер визначальним складником економічного потенціалу країни ставала її індустріальна міць. Пару, що була головним робочим тілом в індустрії й на транспорті ще в середині XIX ст., поступово витісняли нові види енергії – електрика й двигуни внутрішнього згоряння. Це сприяло підвищенню ефективності промислового виробництва через набагато більш високий коефіцієнт корисної дії електричних і дизельних двигунів, полегшувало повсякденне життя людей. Саме на початку XX ст. почалася широкомасштабна механізація сільського господарства (з'явилися трактори, комбайни, доїльні машини), у торгівлі з'явилися великі магазини, оснащені сучасним торговельним устаткуванням, і в побуті – перші предмети тривалого користування (холодильники, пральні машини, пілососи). На рубежі століть з'явилися радіо й телефон, міський електротранспорт, автомобілі й літаки.

¹*Імперіалізм* (від лат. *imperare* – правити) – це державна політика, спрямована на завоювання територій, колоній або встановлення політичного й економічного контролю над іншими державами. Термін використовується для характеристики політики країн, що володіють колоніями або домінують над іншими країнами, незалежно від того, чи називають вони себе імперіями.

²*Нація* (лат. *natio* – плем'я, народ) – політична спільнота громадян певної держави (політична нація); часто вживається як синонім терміна «держава», коли мається на увазі її населення. Етнічна спільнота (етнос) людей спільного походження, культури та релігії, з єдиною мовою і самосвідомістю. У цьому значенні фактично є синонімом терміна «народ».

³*Технічний прогрес* – розвиток матеріального виробництва, результатом якого є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

⁴*Традиційне суспільство* – суспільство, що ґрунтується на здавна притаманних формах людської діяльності, спілкування, організації побуту, культурних зразків. Традиція в такому суспільстві є головним способом передачі досвіду з покоління в покоління.

■ Перша електрична лампа

■ Двигун внутрішнього згоряння

■ Фонограф

По суті, відбулася друга промислова революція. Її результатом стала заміна парового двигуна на електродвигун і двигун внутрішнього згоряння. Не тільки у виробництво, але й у побут мільйонів людей почали впроваджувати водогін, парове опалення, каналізацію, електричне освітлення, газопостачання, телефон, автомобілі, електроприлади. Найбільші міста провідних країн набрали того вигляду, що в цілому зберігається й понині: широкі проспекти, придатні для руху автотранспорту, з електричним освітленням, з багатоповерховими будинками з усіма зручностями.

Якщо раніше всі ці блага цивілізації були доступні переважно лише дуже вузькому міському прошарку жителів найбільш високорозвинених західноєвропейських країн, то на початку XX ст. з ними нарешті познайомилися десятки мільйонів жителів земної кулі.

СВІДЧЕННЯ 1

А.Дж. Тейлор, англійський історик:
«Вугілля й сталь принесли процвітання всій Європі й переродили європейську цивілізацію. Люди були занадто зайняті власним збагаченням, і в них просто не залишалося часу для війни. Хоча протекціоністські тарифи збереглися всюди, крім Англії, в іншому міжнародна торгівля була вільною. Не було жодного державного втручання, ні найменшої небезпеки, що боржники відмовляться платити за борговими зобов'язаннями. Усюди запанував золотий стандарт. Паспорти зникли скрізь, крім Росії й Туреччини. Якщо людина, що перебувала в Лондоні, о дев'ятій годині ранку вирішувала вирушити до Рима або до Відня, то о десятій вона могла вже вийти без паспорта й туристського

чека, з одним лише гаманцем у кишені. Подібного миру й згоди Європа не знала з епохи Антонінів. Часи Меттерніха не йшли в жодне порівняння: у ту пору люди жили в цілком виправданому страху перед війною й революцією; тепер же вони ввірували в те, що мир і безпека – це «нормальний стан», а все інше – випадковість і відхилення від норми. Ще багато століть поспіль люди будуть озиратися на ці блаженні часи й дивуватися тій легкості, з якою це було досягнуто. Навряд чи вони відкриють, у чому тут секрет, і їм уже напевно не вдасться наслідувати це».

Тейлор А.Дж.П. *Борьба за господство в Европе. 1848–1918.* М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – С. 278–279

Зіткнення держав і їхніх союзів, утворення могутніх імперій і їхній розпад, боротьба націй за створення власних держав посідають визначальне місце на початку ХХ ст. Жоден рік у цей період не проходив без жертв на великих і місцевих війнах, а також від тяжкої праці з відбудови зруйнованого війнами.

ХХ ст. називають також століттям «звичайної людини», адже саме на долю простих людей, жінок і дітей випали найбільші страждання. З іншого боку – мужність і наполегливість величезної кількості людей, які боролися за рівні права для всіх людей і всіх націй проти державного й військового гніту і тиранії. Революції й революціонери всього світу прагнули змінити старий порядок, але в результаті їх боротьби і навіть перемоги нерідко ще більше порушувалися права людини, а нові порядки виявлялися гіршими за старі.

Перша третина ХХ ст. – це час протистояння між демократією та країнами, де встановилися недемократичні режими. Як і у випадку з економічним суперництвом, боротьба між демократією та тоталітаризмом також відбувалася в кілька етапів і в кількох напрямках. Так, після приходу до влади в Росії в 1917 р. комуністів головні зусилля демократичного світу були зосереджені на протидії поширенню комунізму у світі. Після приходу в 1922 р. до влади в Італії фашистів, а в 1933 р. у Німеччині націонал-соціалістів демократичний світ боровся проти цих тоталітарних ідеологій і політичних режимів.

Все ж у більшості країн Західної Європи та Північної Америки по-важали політичні свободи. У них діяли парламенти, визнавався принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову. У республіках і конституційних монархіях (наприклад, у Великій Британії) існував парламентський режим: представницькі органи приймали закони, формували бюджети країн; виконавчу владу здійснювали уряди, очолювані президентами чи прем'єр-міністрами. Незалежна судова влада складалася з центральних і місцевих судів, а на вершині судової «піраміди» стояв Верховний суд.

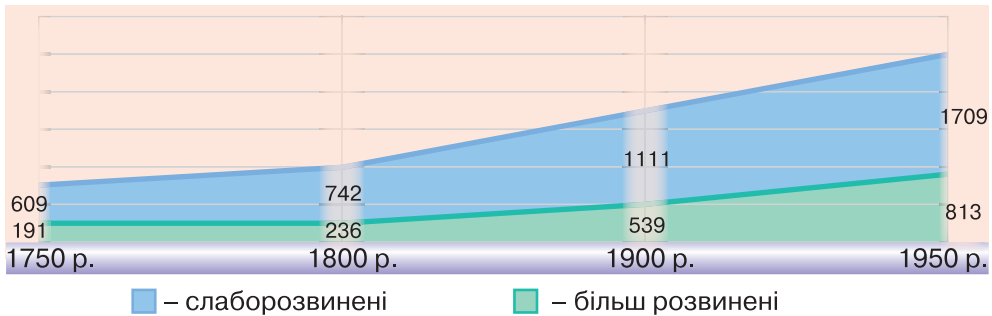
■ 5. Народонаселення. Швидке зростання населення стало важливим явищем у світовій історії. Вважається, що дві тисячі років тому населення земної кулі становило близько 300 млн і протягом дуже тривалого часу воно зростало повільно, а періоди зростання змінювалися періодами спаду. Високий рівень народжуваності часто знижувався жахливими втратами від війн, голоду та хвороб. Так, населення світу в середині XVIII ст. склало майже 800 млн, а на початок XIX ст. досягло 1 млрд. Поліпшення гігієни та санітарії скоротили захворюваність, а розширення торгівлі продуктами харчування та їхнє урізноманітнення зробили раціон людей більш поживним. Смертність стала невпинно скорочуватися, а тривалість життя зростати.

У XIX ст. різке зростання населення відбулося в основному в розвинених країнах (Європа, Північна Америка, Японія, Австралія, Нова Зеландія). Так, у Європі між 1800 і 1900 роками населення зросло більше ніж удвічі, а в Північній Америці, насамперед за рахунок міграції з Європи та Африки, – у 12 разів! Якщо на початку XIX ст. чверть населення розвинених країн світу проживало в Європі, Японії і Північній Америці, то на початок ХХ ст. – третина. Населення менш розвинених територій (Африка, Азія (за винятком Японії), Латинська Америка і країни Карибського басейну) зростало повільніше, але воно й без того становило більшу частину людства. В Азії домінував Китай, населення якого на початку XIX ст. становило 62 % світового населення, в Африці

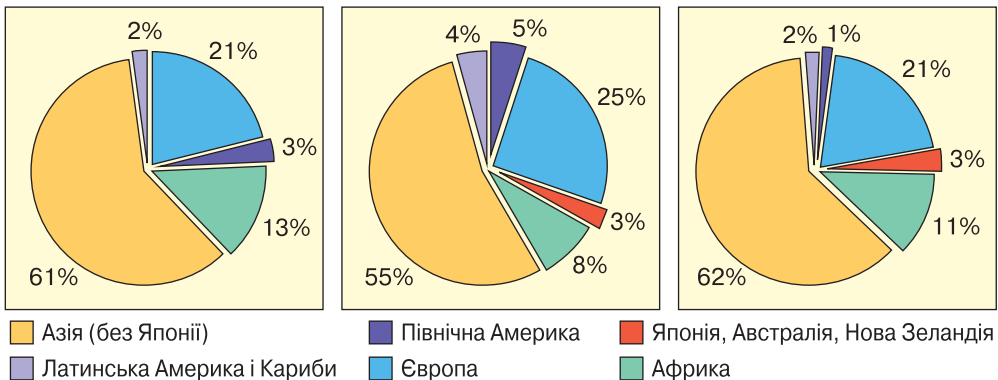
проживало 11 %, а в країнах Латинської Америки та Карибського басейну – 2 %.

На територіях, придатних для землеробства, проживало до 9/10 населення світу, яке в основному займалося сільським господарством. Міські жителі на початку століття становили лише 10 % населення, але з часом їх кількість стала стрімко зростати за рахунок динамічного промислового розвитку.

Зростання населення (млн осіб)

Через бурхливе зростання населення в Європі її залишало багато людей: з 1850 по 1914 рр. близько 50 млн європейців виїхали до нових країн, в основному до США та колоній. У результаті переміщення такої величезної кількості людей на нових землях активно поширювалися мови, культура й уклад життя європейських націй.

(Складено за: Alene Gelbard, Carl Haub and Mary M. Kent. World Population Beyond Six Billion//Population Bulletin. March, 1999. Vol. 54, № 1, p. 4–5).

Міграційні процеси були притаманні й Україні. Лише за 1900–1910 рр. з Галичини й Буковини до Америки емігрували майже 300 тис. селян; за 1905–1914 рр. із Закарпаття – понад 40 тис. осіб.

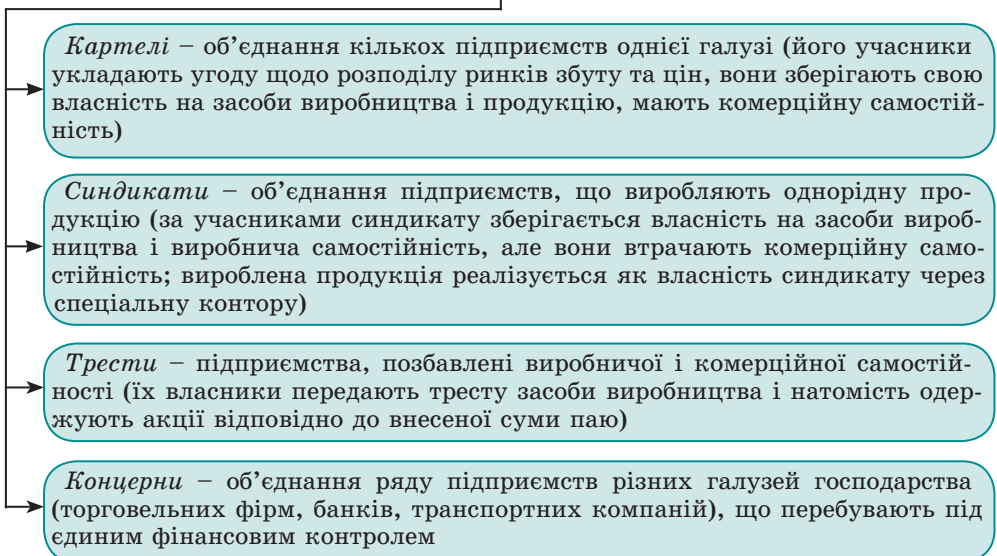
■ 6. Прискорення економічного, технічного, інтелектуального прогресу. Початок ХХ ст. ознаменував собою завершення формування індустріального суспільства: прискорено розбудовувалися міста (урбанізація), зростала кількість найманих працівників, причому не лише на виробництві, а й у будівництві, на транспорті, у сільському господарстві, сфері послуг; зросла продуктивність праці (в 1900–1913 рр. у промисловості на 40 %); частка промислового виробництва перевищила частку виробництва сільськогосподарської продукції.

Швидкими темпами відбувалося зосередження (концентрація) капіталу й виробництва, створювалися монополії. Індустріальні методи виробництва

сприяли цьому процесу. Окремі заводи і фабрики об'єднувалися у великі промислові групи (трести, картелі, синдикати, корпорації), між якими виникала конкуренція, що дала поштовх подальшому розвитку засобів виробництва та підвищенню продуктивності праці.

Серед перших великих трестів були «Форд Мотор Компані», сталевий гігант «Юнайтед Стейтс Стіл Корпорейшн». Концентрація виробництва потребувала концентрації і централізації капіталу. Без вільного плину капіталу й додаткових капіталовкладень розбудова нових галузей була неможливою. З іншого боку, дрібні капіталовласники були неспроможні фінансувати великі проекти. Централізація капіталу привела до повної реформи банківської справи, виникнення великих фінансових груп. Це згодом сприяло утворенню фінансового капіталу, якому й належала вирішальна роль у здійсненні інвестицій у нові та оновлювані галузі промисловості. Наступним кроком стало злиття фінансового й промислового капіталу, поява позичкового капіталу.

Типи монополістичних об'єднань

В Україні на початку століття також виникли великі монополістичні об'єднання: синдикат цукрозаводчиків, «Продвагон», «Трубопродаж», «Продвугілля» та інші, всього – понад 280 до початку в 1914 р. Першої світової війни.

Банки, які раніше були скромними посередниками, на початку століття стали монополістами. Вони розпоряджалися майже всім грошовим капіталом, а також великою частиною засобів виробництва й джерел сировини у своїй країні та за кордоном. Контроль за господарським життям країни потрапив до рук всесильної фінансової олігархії; основні матеріальні цінності зосереджуються в руках незначної кількості власників великого капіталу.

Помітно підвищився життєвий рівень. Підприємці змушені були збільшувати заробітну плату, скорочувати тривалість робочого дня. Поряд з виникненням масових робітничих професій в індустріально розвинених центрах зростала кількість інтелігенції і, що особливо важливо, дрібних і середніх власників, які на всіх етапах розвитку ринкового господарства становили і становлять основу суспільства.

На відміну від XIX ст. з притаманним йому пануванням вільної конкуренції та вивозом товарів, у XX ст. вільна конкуренція була замінена

■ Конвеєр

пануванням монополій, а вивіз товарів – вивозом капіталу, здебільшого – до відсталих країн, де гостро бракувало власних коштів, а земля, робоча сила та сировина були дуже дешевими.

Щоб купувати іноземні товари, країна повинна продати свої товари за кордоном. Наприкінці XIX ст. це відбувалося без якихось труднощів через природне розширення торгівлі з континентальними державами та колоніями, котрі відставали за рівнем розвитку від метрополій. Наприклад, поки Велика Британія утримувала на світовому ринку свою монополію на ряд важливих товарів, імперіалізм був їй непотрібний. Внаслідок того, що 1870 р. з'явилися конкуренти в особі Німеччини, Сполучених Штатів і Бельгії, які прискорено розвивалися й навіть почали втручатися на внутрішній ринок Англії, проблема ринків загострилася. Необхідно було шукати нові ринки, а вони були в неосвоєних країнах, в основному в тропіках, де проживало багато населення, що потребувало англійських товарів і було готове їх купувати.

За умов, коли конкуренти Британії захоплювали території, щоб використовувати їхню сировину й збувати туди свої товари, Англія опинилася перед загрозою втрати ринків для своєї торгівлі. Дипломатія і зброя Великої Британії повинні були використовуватися, щоб примусити власників нових ринків мати справу саме з англійцями.

Характерною ознакою індустріального суспільства стала поява міжнародних монополій і транснаціональних корпорацій. Вони в гострій конкурентній боротьбі ділили між собою виробництво товарів та світові ринки їх збуту.

Значний вплив на розвиток суспільства в кінці XIX – на початку XX ст. мали науково-технічні досягнення. В останній третині XIX ст. в Європі та Північній Америці розпочалася друга фаза промислового перевороту – перехід від ручної праці до індустріальних методів виробництва. Місце мануфактур посіли великі підприємства, впроваджувалися конвеєри (Генрі Форд – в США), поточні лінії тощо.

З'явилися нові галузі промисловості, що не потребували масового залучення до виробництва некваліфікованих робітників. Італійський інженер Г. Марконі винайшов телеграф, шотландський фізик Дж. Максвелл та німецький фізик О. Герц налагодили виробництво засобів передачі сигналів на відстань. Значного розвитку набула нафтохімічна промисловість, виробництво гасу, мастильних речовин. Справжню революцію

■ Перший автомобіль

у виробництві засобів пересування здійснили винахід і виготовлення двигуна внутрішнього згорання (Р. Дизель, Н. Отто, Г. Даймлер). Найвищою фазою науково-технічної революції було винайдення і впровадження електричного струму (Т. Едісон, П. Яблочков), телефону, повітроплавання (брати Райт), електроніки, фонографа, кінематографа. Значного розвитку досягла військова техніка (кулемети, автоматичні гармати, бойові отруйні речовини, танки, підводні човни).

Усі ці досягнення людства свідчили, що на початку ХХ ст. воно вступило в період індустріального суспільства.

Запитання і завдання

- Якими є структура та завдання курсу всесвітньої історії в 10-му класі?
- Поясніть значення понять «імперіалізм», «нація», «технічний прогрес», «традиційне суспільство».
- Опишіть становище світу на початку ХХ ст.
- Охарактеризуйте основні цінності та здобутки людства на початку ХХ ст.
- Чи могли, на Вашу думку, основні ознаки світового розвитку на початку ХХ ст. бути притаманні попереднім епохам? Відповідь обґрунтуйте.
- Складіть «демографічний портрет» людства на початку ХХ ст.
- Як ви можете побачити з діаграми «Зростання населення», за 150 років населення світу подвоїлося. Який, на Вашу думку, внесок у цей раптовий сплеск народонаселення могло зробити прискорення економічного розвитку внаслідок промислового перевороту? Пригадайте з курсу історії 9-го класу, у результаті яких подій населення Африки скорочувалося в період 1750–1800 рр. і почало зростати у 1850–1900 рр.
- Чи характерні, на Вашу думку, для сьогодення якісь із ознак світового розвитку початку ХХ ст.? Якщо Ваша відповідь ствердна, то які саме?
- Використовуючи Свідчення, визначте Вашу позицію щодо того, наскільки об'єктивним і неупередженим був історик, змальовуючи матеріальний стан і відчуття часу людей на початку ХХ ст.
- Проаналізуйте вміщені у вступі фотографії. Як, на Вашу думку, зображені на них технічні винаходи змінювали повсякденне життя людей?

СВІТ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ТЕМА 1

Що потрібно знати і вміти, вивчивши тему 1:

- показувати на карті провідні країни Європи, Азії та Америки на початку XX ст.;
- визначати особливості соціально-економічного розвитку провідних країн світу (США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії), а також Австро-Угорщини, Японії, Індії, Китаю, країн Латинської Америки на початку XX ст.;
- аналізувати технічний та інтелектуальний прогрес;
- характеризувати суспільно-політичні рухи, причини їх активізації на початку XX ст.;
- пояснювати передумови посилення державного регулювання соціально-економічних процесів;
- порівнювати державний устрій та особливості політичного життя розвинутих країн;
- хронологічно зіставляти події та явища;
- тлумачити і застосовувати поняття і терміни: «державне регулювання економіки», «соціалістичний рух», «профспілковий рух», «дуалістична монархія», «латифундизм».

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Які нові суспільні верстви сформувалися наприкінці XIX ст.?
- Чому наприкінці XIX ст. активізувався робітничий рух та якими були головні вимоги до держави й до роботодавців з боку найманих працівників?
- Чому в XIX ст. зростала роль держави в житті людей?
- Як змінилася роль жінки в суспільстві?

§ 1–2.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ І ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ США, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ, РОСІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

На початок XX ст. у більшості європейських країн та на Американському континенті громадяни мали політичні свободи, влада поділялася на законодавчу, виконавчу та судову; діяли представницькі органи. Абсолютних монархій в Європі майже не залишилось. Парламентський режим був установлений у республіках і конституційних монархіях.

Країна	Монархія		Республіка	Партійна система		
	Абсолютна	Конституційна		Двопартійна	Багатопартійна	Партії лише утворювалися
США			●	●		
Велика Британія		●		●		
Німеччина		●			●	
Франція			●		●	
Росія	●					●
Австро-Угорщина		●				●

У цілому США, Велика Британія і Франція були демократичними державами, Німеччина та Австро-Угорщина наближалися до демократії, а Росія була на початку шляху до неї.

■ 1. Державний устрій і політичне життя Сполучених Штатів Америки. Політичне згуртування Сполучених Штатів збіглося в часі із завершенням індустріального дозрівання країни. США жили за Конституцією 1787 р., яка врівноважувала сильну федеральну владу й автономію¹ штатів.

Законодавча влада належала Конгресу, який складався з двох палат. Палата представників обиралася населенням штатів, а членів Сенату обирали парламенти штатів. Палата представників і Сенат мали рівні права.

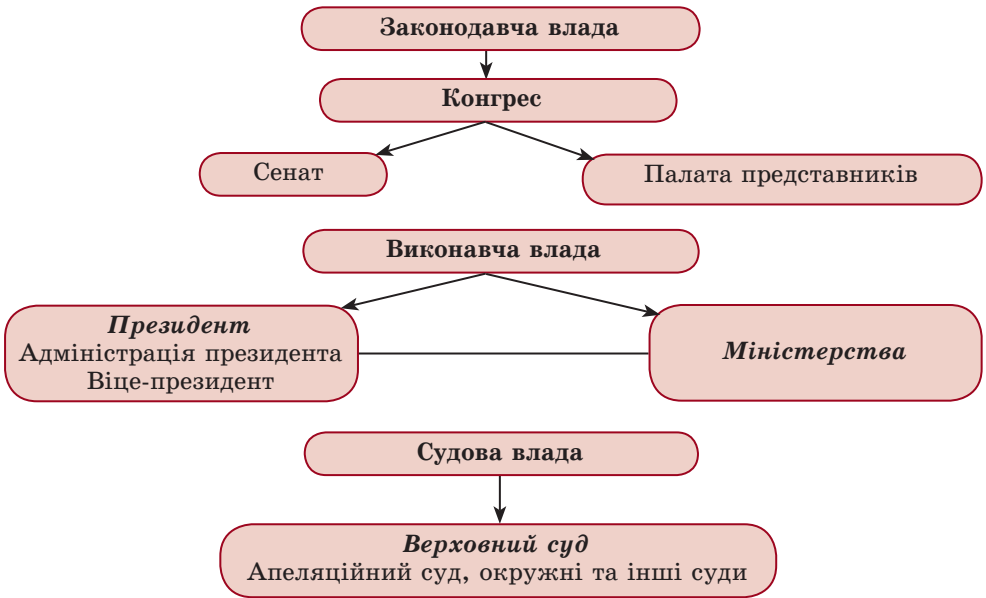
Головою виконавчої влади був президент, який обирався загальним голосуванням в усіх штатах. Президент обирався на 4-річний термін, але міг бути переобраний. Він був главою держави й уряду; президенту доручалося верховне командування збройними силами. Для усунення президента від влади конституція вимагала обґрунтованого звинувачення в державній зраді, хабарництві та інших тяжких злочинах. Це правило застосовувалося й до міністрів уряду.

Третьою гілкою влади в США був суд. Паралельно із судами штатів діяла й федеральна судова система, що складалася з районних та окружних судів. Конгрес надавав Верховному суду право скасовувати будь-який закон, який порушував конституцію. Верховний суд також міг видавати накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента й міністрів.

До Першої світової війни повноваження центральної влади, що зосереджувалась у Вашингтоні, зросли. Штати тепер були зобов'язані віддавати до державного бюджету набагато більше коштів, ніж раніше. Понад те, вони змушені були час від часу просити допомоги від центрального уряду. Уряд надавав таку допомогу, але на певних умовах. Таке нововведення дозволяло уряду підтримувати менш розвинені штати і реалізовувати проекти загальноамериканського значення.

Американці неохотно вірили в перевагу республіканської форми правління, досконалість федерального устрою своєї держави, а також у «винятковість американця». Вони були єдині в тому, що місія Сполучених Штатів полягає в поширенні американського досвіду на інші народи.

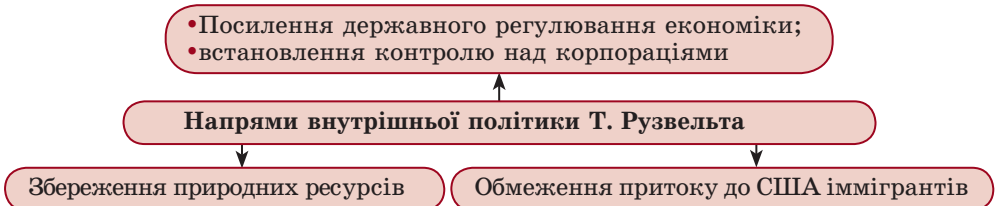
¹Автономія – це право території самостійно здійснювати державну владу в межах, наданих їй федеральною конституцією.

Після вбивства в 1901 р. президента У. Мак-Кінлі його місце в Білому домі зайняв віце-президент США, 43-річний (наймолодший з усіх попередніх президентів) **Теодор Рузвельт**. Він став символом американця й захисника національних інтересів: захоплювався фізичними вправами, у минулому боксер, був гострим на слово й використовував цей свій хист у політичній боротьбі.

■ *Рузвельт Теодор (1858–1919), 26-й президент США (1901–1909). Член Республіканської партії. Народився в старовинній родині голландського походження. Випускник Гарвардського університету. Обіймав посади шефа поліції Нью-Йорка, заступника військово-морського міністра, губернатора Нью-Йорка. Учасник іспано-американської війни 1898 р. Противник нейтралітету США у важливих міжнародних справах. Лауреат Нобелівської премії миру (1906) за посередництво в укладенні в 1905 р. російсько-японського миру в м. Портсмут (США).*

За Т. Рузвельта держава стала активно втручатися в економічне життя. Президент проголосив програму «Справедливий курс» і розпочав судові процеси проти ряду монополій («Стандарт ойл», М'ясного тресту тощо), звинувативши їх у нечесній конкуренції. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах М'ясного тресту в Чикаго призвели до прийняття закону про контроль уряду за якістю і санітарними умовами виробництва та продажу продуктів харчування і ліків. Коли

було потрібно, Т. Рузвельт діяв жорстко. Так, він пригрозив направити на шахти війська, якщо їх власники відмовляться визнати свої поступки шахтарям. Цієї погрози виявилося достатньо, щоб забезпечити підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня для вуглекопів. Державне регулювання економіки¹ позитивно позначилося на стабільності господарства й знайшло підтримку серед виборців.

У 1904 р. Т. Рузвельт був обраний президентом США. Великою його заслугою у внутрішній політиці було збереження природних ресурсів. Зокрема було виділено величезні території під заповідники, здійснено великомасштабне зрошення земель.

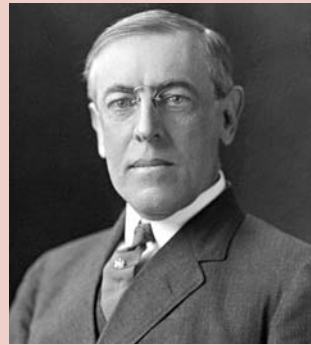
Президент також підтримував заходи, спрямовані на обмеження імміграції до США.

Хоча в США на початку XX ст. не було конституційно обмежено загальну кількість термінів перебування на посаді президента, Т. Рузвельт вирішив не порушувати традицію, за якою вважалося, що два терміни цілком достатньо. У 1909 р. він завершив своє президентство.

Наступним президентом став також республіканець *Уільям Тафт* (1909–1912 рр.), який виявився набагато менш прогресивним і незрівнянно менш популярним. Відверта підтримка великого капіталу У. Тафтом призвела до кризи всередині правлячої Республіканської партії. Від неї відокремилися радикальні групи реформаторів, що створили Національну прогресивну партію.

До цієї партії невдовзі вступив і Т. Рузвельт. У 1912 р. він змагався за президентство з кандидатом від Демократичної партії *Вудро Вільсоном*, але вибори програв. В. Вільсон став першим президентом США від Демократичної партії з часів Громадянської війни 1861–1865 рр.

■ **Вільсон Вудро Томас (1856–1924).** У 1913–1920 рр. президент США від Демократичної партії. Закінчив Принстонський університет, захистив докторську дисертацію з історії. Викладав історію, політичну економіку, право. У 1908 р. його було обрано президентом Принстонського університету. Був обраний губернатором штату Нью-Джерсі, де заслужив репутацію людини, що перетворила один з найкорумпованіших штатів країни в один з найкраще організованих. За характером був суворим і відлюдкуватим; твердо вирішив досягти своєї мети і забезпечити моральні принципи в американській політиці.

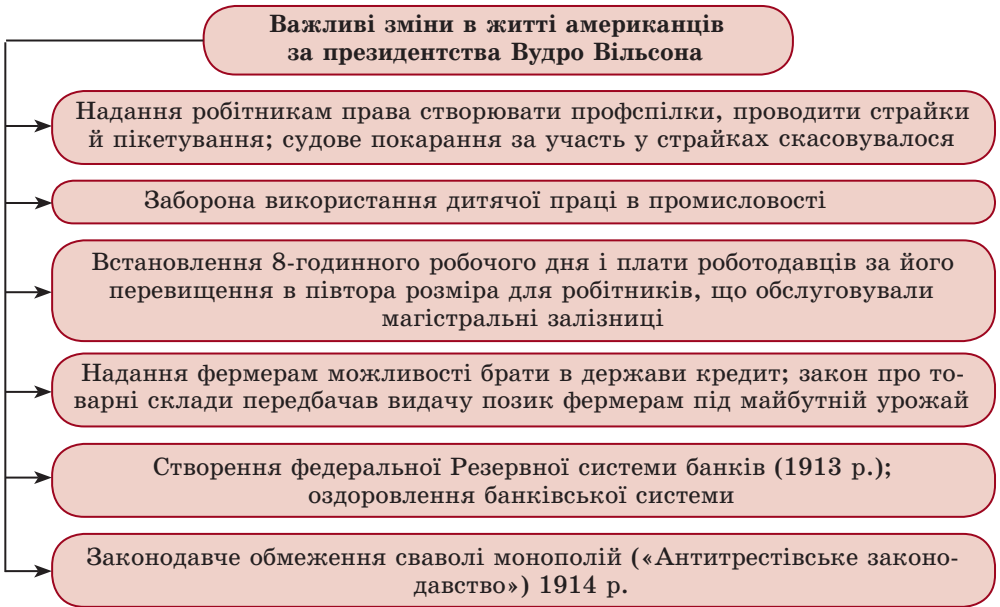

Передвиборча програма В. Вільсона промовисто називалася «Нова свобода». Він вважав, що США вступили в найвідповідальніший із часів Громадянської війни період свого розвитку. В. Вільсон був переконаний, що історія – це «ера реформ, але не революцій». Керувався принципом «держава існує для суспільства, а не суспільство для держави». У внутрішній політиці відстоював максимальну рівність можливостей всіх громадян США.

Слабким місцем у внутрішній політиці адміністрації В. Вільсона стало небажання вирішити питання про надання жінкам виборчих прав. І це при тому, що близько 10 млн американок були зайняті на виробництві.

¹Державне регулювання економіки – це активне втручання держави в економічні відносини для забезпечення розвитку господарства, стабільності грошової одиниці; обмеження непередбачуваних наслідків стихійного розвитку ринку.

У зовнішній політиці Сполучені Штати обрали гнучку тактику, яка полягала в збереженні політичної незалежності зарубіжної країни, у якій були зацікавлені США. Разом із тим, якщо США вважали, що політичні порядки в такій країні заважають процвітанню американської торгівлі, перешкоджають світовій торгівлі, то вони втручалися в її справи на свій розсуд.

СВІДЧЕННЯ 1

Дж. Бройсебл, американський історик: «Метою “Нової свободи” було вивільнення енергії промислового й аграрного капіталізму й одночасно з цим спрямування значної частини цієї енергії за кордон, що було визначено Вільсоном як “завоювання світових ринків”. Заморська економічна експансія – головне призначення “Нової свободи”, покликаної гарантувати процвітанню США».

пансія – головне призначення “Нової свободи”, покликаної гарантувати процвітанню США».

[Bell S. Righteous Conquest. Woodrow Wilson and the Evolution of the New Diplomacy. Port Washington (New York), 1972, p. 41]

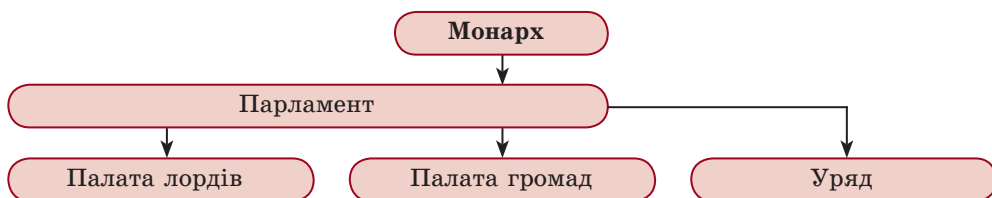
Відтак, на початку XX ст. Сполучені Штати постали наступником Британської корони щодо панування у світі. Пройде ще півстоліття і дві світові війни, перш ніж Сполучені Штати дійсно стануть одночасно і світовим банкіром, і світовим проповідником демократії. Витоки цього нового статусу США крилися саме в подіях початку XX ст.

■ 2. Особливості державного устрою і політичного життя Великої Британії. Політичний устрій Великої Британії базувався на конституційному акті «Білль про права», прийнятому ще наприкінці XVII ст. За цим актом тільки парламент був наділений правом приймати або скасовувати закони, встановлювати нові податки та розподіляти державний бюджет.

У січні 1901 р. померла королева Вікторія, з якою була пов’язана ціла епоха в історії Британії. Королем став Едуард VII – старший син Вікторії.

Законодавча влада належала парламенту. До верхньої палати – Палати лордів – входили представники найзнаніших родин країни. Титул лорда могли присвоїти лише король чи королева, і він передавався в спадщину. Нижня палата – Палата громад обиралася на основі загального голосування. Право голосу мали лише чоловіки, які мали строк осілості 12 місяців, помешкання чи знімали житлову площу не менше ніж за 10 фунтів стерлінгів. Жінки виборчих прав не мали.

■ **Едуард VII (1841–1910)**, король Великої Британії та Ірландії (1901–1910). У дитинстві здобув домашню освіту, нетривалий час навчався в Единбурзі, Оксфорді й Кембриджі. Виступав за створення в Європі оборонних союзів за участі Англії. Мав хист до дипломатії; легко встановлював добрі стосунки з людьми. Щоправда, з німецьким імператором Вільгельмом II перебував у ворожих стосунках. Виявляв значний інтерес до благодійництва. Захоплювався подорожами за кордон, розведенням коней і перегонами.

На відміну від Франції, де було багато партій, у Великій Британії в перші роки XX ст. домінували дві: *консерватори* (торі) і *ліберали* (вігі). Після перемоги однієї з них від партії, що перемогла, обирали голову уряду – прем'єр-міністра, а партія, яка програла вибори, переходила в опозицію. Змінюючи одні інших при владі, консерватори й ліберали провели демократичні реформи: узаконили діяльність тред-юніонів (профспілок), визнали право робітників на страйк, обмежили права великих землевласників щодо орендарів, розширили виборче право.

У вересні 1900 р. до влади в Англії прийшли консерватори, перед якими відразу постала проблема торговельної політики. Впливові кола підприємців, які страждали від іноземної конкуренції, вимагали митного захисту. Виразником інтересів цих кіл став **Джозеф Чемберлен**.

■ **Чемберлен Джозеф (1836–1914)** – засновник політичної династії Чемберленів (його сини *Остін* і *Невілл* також стали відомими політиками). Упродовж майже сорока років був членом британського парламенту. У ліберальних та консервативних урядах у різні роки був міністром торгівлі, міністром у справах місцевого самоврядування, міністром колоній. Один з ідеологів британського колоніалізму; противник ірландської автономії.

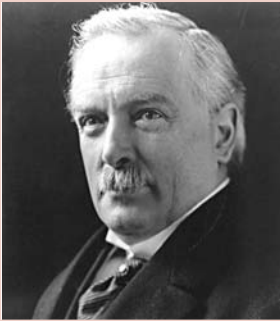

Він почав гучну кампанію за відмову від вільної торгівлі (фритредерство) і впровадження імперського мита. Проте впливові групи в парламенті, зокрема представники банків, кораблебудування і вугільної промисловості, рішуче відхилили програму Дж. Чемберлена. Серед керівництва Консервативної партії він не мав одностайної підтримки і вийшов із складу уряду.

У 1901 р. на політичній арені Великої Британії з'явилася третя сила – Лейбористська¹ партія. Дедалі більше виборців, які раніше голосували за

¹ У перекладі з англійської «робітнича».

лібералів, поступово переходили на бік лейбористів. На виборах 1906 р. перемогли ліберали. Велику роль в уряді лібералів відігравав адвокат за професією **Девід Ллойд Джордж** – талановитий оратор, спритний і далекоглядний політик. Великої популярності Д. Ллойд Джордж набув своїми виступами проти «нероб-багатіїв». Він вважав, що для упорядкування класових сутичок необхідно подолати бідність робітників.

■ *Ллойд Джордж Девід (1863–1945) – прем'єр-міністр Великої Британії (1916–1922), лорд (1945). Народився в Уельсі (єдиний британський прем'єр – уродженець Уельсу). Вивчав право, працював у Лондоні адвокатом. Від Ліберальної партії в 1890 р. був обраний до парламенту; з 1890 р. член уряду, а з 1916 р. – прем'єр-міністр. Останній прем'єр-міністр від Ліберальної партії. В 1922 р. пішов у відставку.*

Ліберальний уряд домігся прийняття закону про безкоштовну початкову освіту й безкоштовне харчування в шкільних їдальнях для дітей з бідних родин. Робота в нічну зміну обмежувалася; нічна праця жінок заборонялася. Постраждалі від нещасних випадків на роботі одержали право на безкоштовне лікування й на допомогу з інвалідності. В 1908 р. під тиском Д. Ллойд Джорджа парламент прийняв закони про 8-годинний робочий день для гірників, зайнятих на підземних роботах, про пенсії по старості для працівників, які досягли 70 років. Були запроваджені допомога з безробіття й через хворобу. Підприємці більше не могли протидіяти *профспілковому руху*¹ й вимагати від тред-юніонів відшкодування збитків, заподіяних страйками. За це консерватори оголосили дії уряду «замахом на приватну власність».

Значного розголосу набув представлений Д. Ллойд Джорджем проект бюджету на 1909 р., у якому передбачалося виділення 1% видатків на проведення соціальних реформ і значне збільшення видатків на морські озброєння. Для цього ліберали вимагали різко збільшити податки на великі прибутки, земельну власність і спадщину. Також передбачалося підвищити податки на тютюн, горілчані напої й поштові марки.

Палата громад, у якій ліберали разом з лейбористами мали міцну більшість, схвалила проект бюджету. Але Палата лордів, яка призначалася королем довічно і в якій переважала земельна й фінансова аристократія, відкинула його. Тоді Д. Ллойд Джордж розгорнув боротьбу проти Палати лордів, вимагаючи обмежити її повноваження або й зовсім ліквідувати. Врешті-решт повноваження Палати лордів були обмежені. Вона відтепер могла відстрочити прийняття законів, але не могла скасовувати їх. Тим самим опір Палати лордів було зломлено, і бюджет було прийнято.

У період боротьби уряду проти Палати лордів на англійському троні змінився монарх: після смерті в 1910 р. Едуарда VII корону прийняв його син Георг V.

Гострою проблемою для Великої Британії на початку століття була Ірландія. Так, у перших роках ХХ ст. в Ірландії виникла партія «Шінн Фейн» («Ми самі»), що проголосила головними цілями створення націо-

¹ *Профспілковий рух* (в Англії – рух тред-юніонів) – рух організованих робітничих об'єднань – професійних спілок, що об'єднували працівників різних галузей промисловості і різноманітної кваліфікації.

Європа наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Париж Міста з населенням понад 1 млн жителів

Центри металургії та машинобудування

Центри текстильної промисловості

Райони видобутку

■ вугілля

▲ залізної руди

⬮ нафти

Залізниці

Конституційні монархії

Абсолютні монархії

RP Республіки

1908 Революції та революційні виступи

Національно-визвольні рухи

Ельзас і Лотарингія, приєднані до Німеччини внаслідок франко-прусської війни 1871 р.

Союз трьох імператорів (1873 р.)

Країни Троїстого союзу (1882 р.)

Країни Антанти (1907 р.)

Кордони держав на початку 1914 р.

Цифрами позначено:

- 1 Вел. герц. Люксембург
- 2 княз. Монако
- 3 княз. Ліхтенштейн
- 4 княз. Андорра

нального ірландського уряду, відродження самостійної ірландської економіки й перетворення Ірландії в процвітаючу державу. За цими вимогами настали дії: застрайкували залізничники, потім – дублінські¹ трамвайники. Ліберали зрозуміли неминучість поступок ірландцям. Уряд у 1912 р. вніс до парламенту новий закон про самоврядування Ірландії (гомруль). Законопроект передбачав створення ірландського парламенту й відповідальних перед ним місцевих органів влади. Зовнішня політика, збройні сили, оподаткування залишалися у владі британського уряду.

■ *Георг V (1865–1936), король Великої Британії та Ірландії (1910–1936). Двоюридний брат російського імператора Миколи II, з яким мав дивовижну зовнішню схожість. Здобув військово-морську освіту, служив на флоті. У ході Першої світової війни відмовився від усіх особистих і родинних німецьких титулів і змінив назву королівського дому з Саксен-Кобург-Готського на Віндзорський.*

Проект гомрулю зустрів запеклий опір консерваторів. Палата лордів двічі відхиляла гомруль; різко виступали проти нього консерватори з північної частини Ірландії – Ольстера. Більшість його населення становили англієць і шотландці, які, на відміну від католиків-ірландців, були протестантами. Лідери протестантів заявили, що не допустять переходу Ольстера під управління ірландського парламенту. З початком у 1914 р. Першої світової війни парламент схвалив закон про гомруль. Щоправда, Ольстер виключався зі сфери його дії, а втілення закону в життя відкладалося до закінчення війни.

■ **3. Внутрішнє становище й політичне життя Німеччини.** Період німецької історії 1871–1918 рр. визначається істориками як «рубіж часу». На початку століття Німеччина продовжувала жити за конституцією 1871 р. На чолі імперії стояв король Пруссії, якому присвоювався титул *імператора (кайзера)*. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав урядовців, включаючи канцлера, й міг, якщо б забажав, здійснювати безпосереднє керівництво міністрами. Імператор скликав і розпускав парламент (Рейхстаг), що складався з двох палат.

Верхньою палатою парламенту був *Бундесрат*. Він був наділений законодавчою та значною частиною виконавчої влади, мав право видавати укази.

Бундестаг, нижня палата, обирався загальним голосуванням на 5 років (у голосуванні не брали участі жінки й військовослужбовці). Повноваження Рейхстагу були обмеженими: у разі, якщо він відхиляв законопроект, канцлер міг обійтися й без його схвалення. Прийняті Бундестагом закони підлягали затвердженню імператором.

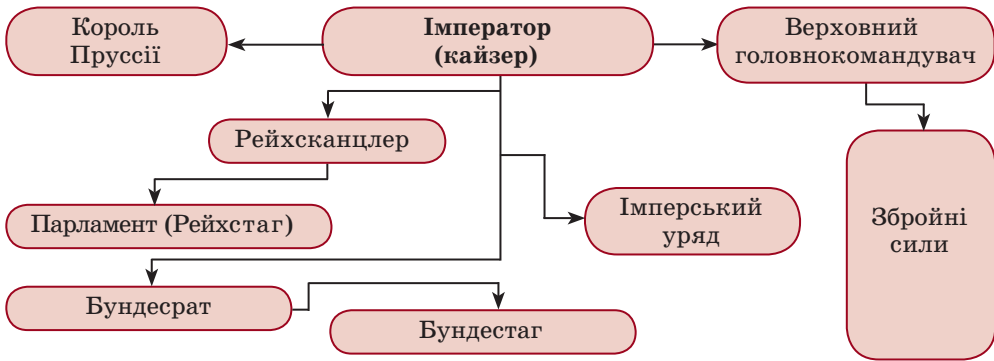
Німецький уряд був представлений в особі канцлера. Кабінету міністрів по суті не існувало; міністри були підлеглими канцлера.

Правлячим у Німецькій імперії став *юнкерський*² блок. На початку XX ст. юнкери не тільки зуміли зберегти, а й значною мірою збільшили свій вплив і свою роль у державі. У руках дворянства опинився уряд та

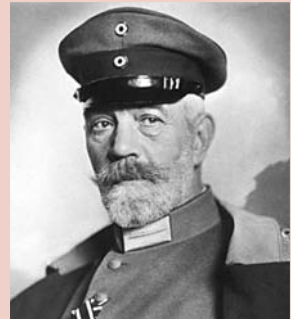
¹Дублін – столиця Ірландії.

²Юнкер – дворянин-землевласник, поміщик.

інші органи правління, армія і дипломатія. Дворянство перетворило Пруссію в найбільш войовничу державу Німецької імперії.

■ **Бетман-Гольвег Теобальд (1856–1921)**, канцлер Німеччини і міністр-президент Пруссії в 1909–1917 рр. До того як став головою загальнонімецького уряду, обіймав посади головного комісара (обер-президента) провінції Бранденбург, міністра внутрішніх справ Пруссії (1905), державного секретаря Німеччини з внутрішніх справ (1907).

Опорою влади в Німеччині були численні організації та партії. Німецько-консервативна партія об'єднала у своїх рядах великих землевласників, багатих промисловців, вищих чиновників та офіцерів і була яскраво вираженою монархічною й антисемітською.

Націонал-ліберальна партія обстоювала насамперед інтереси великої буржуазії (торгівців, судновласників та працівників важкої індустрії) й також беззастережно підтримувала зовнішню політику уряду.

За інтереси середніх прошарків та дрібної буржуазії виступала Партія прогресистів, яка мала прихильників поміж робітників і представників середнього класу.

Клерикально-католицька партія Центру охоплювала своїм впливом значну частину католицького населення Рейнської провінції, Баварії, інших південнонімецьких держав. Серед її членів та прихильників були представники всіх класів і прошарків. Партія була достатньо впливовою у Рейхстазі.

Характерною ознакою політичного життя в Німеччині, як і в Росії, було те, що вона не мала традицій *лібералізму*¹. Причинами того була слабкість і залежність від держави буржуазії. На відміну від консерваторів, центристів і соціал-демократів, лібералам бракувало підтримки в суспільстві й з боку впливових державних і політичних діячів. Ліберальний табір Німеччини початку XX ст. фактично без опору підтримував імперську ідею «світової політики», колоніальних загарбань, створення потужної німецької армії і військово-морського флоту.

¹ *Лібералізм* (від фр. *Libéralisme*) – ідеологія, яка сповідує, що індивідуальні свободи людини є основою суспільного життя й економічного ладу. Лібералізм спрямований на утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод; обстоює абсолютну цінність людської особистості («особа важливіша за державу») та рівність усіх людей.

СВІДЧЕННЯ 2

Ханс Дельбрюк, ліберальний видавець: «Ми хочемо стати світовою силою і проводити колоніальну політику в повному сенсі слова. Це не піддається сумніву. Й назад вороття немає. Від цього залежить майбутнє нашого народу, який бажає зберегти своє місце

серед великих націй. Ця політика можлива як всупереч Англії, так і в союзі з нею. Перше означає війну, друге – мир».

(Kehr E. *Schlachtflottenbau und Parteipolitik, 1894–1904*. В., 1930, С. 309)

Соціалістичний рух¹ був розділений на три течії, між якими постійно точилася боротьба. Головними питаннями, які розділяли німецьких соціал-демократів, було два: ставлення до мілітаристської політики і яку форму боротьби за права робітників обрати – підготовку до комуністичної революції (ліві, лідерами яких були Карл Лібкнехт і Роза Люксембург), страйкову боротьбу (центристи на чолі з Августом Бабелем) чи через перемогу на парламентських виборах і прийняття в парламенті законів на захист людей праці (праві, очолювані Карлом Каутським). Врешті-решт більшість обрала саме боротьбу за отримання парламентських мандатів. На виборах до Рейхстагу в 1912 р. Соціал-демократична партія (1 млн членів) набрала 4,5 млн голосів і отримала понад чверть місць.

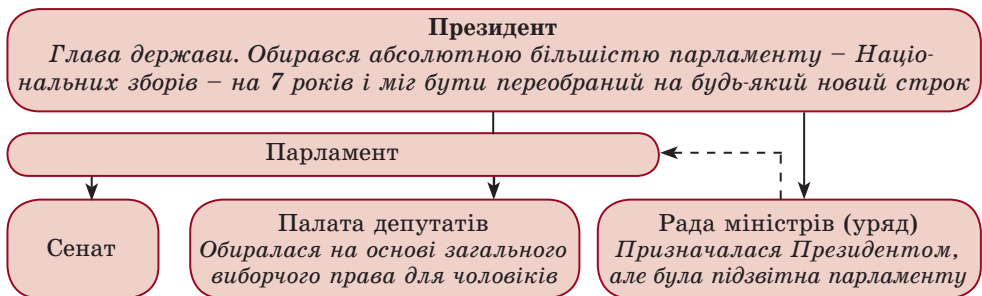
На початку століття значно активізувався німецький робітничий рух. За перші три роки століття кількість страйкуючих зросла в 2,5 раза. Вимоги страйкарів в основному стосувалися не політичних, а економічних і соціальних питань: скорочення робочого дня з 11 до 9–10 годин, збільшення заробітної плати, захист від сваволі роботодавців.

Однією з найважливіших рис Німецької імперії була потужна *мілітаризація*² суспільного життя країни. Доктрина «пангерманізму» стверджувала, що німці мають історичне право панувати над іншими народами. Пангерманісти закликали проводити політику сили щодо інших держав, створювати міцний флот та армію, готуватися до війни за переділ світу.

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Яким було становище Третьої республіки у Франції після поразки країни у франко-німецькій війні 1870–1871 рр.?
- Який поступ зробила Росія унаслідок модернізації країни (скасування кріпацтва, земська реформа, судова реформа, військова реформа), а які проблеми залишилися невирішеними й навіть загострилися?
- Якою була національна політика в Австрійській імперії?

■ **4. Внутрішнє становище й політичне життя Франції.** Державний устрій III Республіки у Франції був визначений конституцією 1875 р.

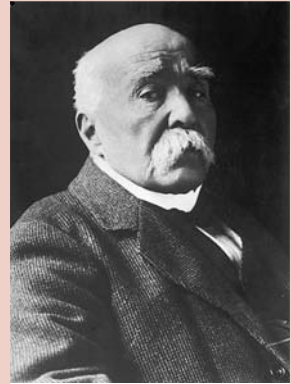
¹Соціалістичний рух – організований рух партій соціалістичного спрямування, спрямований на реалізацію принципів соціальної справедливості і рівності.

²Мілітаризм – політичне панування військових, підкорення всього господарства країни цілям загарбницької війни.

Місцевого самоврядування в тогочасній Франції практично не існувало. Реальна влада в департаментах належала префектам, які призначалися урядом. Характерною рисою політичного життя Франції, яка вирізняла її з-поміж інших країн, було те, що тут існувало безліч партій і груп, які суперничали одна з одною. Причиною цього була строката структура французького суспільства.

На відміну від кінця XIX ст., коли в політичному житті Франції головна боротьба точилася між монархістами й республіканцями, з початку XX ст. головного значення набула боротьба між лівими (радикальними) республіканцями – радикалами й правими (поміркованими) республіканцями. Радикалів очолював **Жорж Клемансо**.

■ *Клемансо Жорж (1841–1929) – прем'єр-міністр Франції в 1906–1909 та в 1917–1920 рр. Здобув медичну освіту в Сорбонні. Деякий час практикував як лікар. Упродовж всієї політичної кар'єри виступав за реванш Німеччині за поразку Франції у війні 1870–1871 рр. Один із засновників Республіканської партії радикалів. За гострі промови в парламенті отримав прізвисько «Тигр», а за внесок у перемогу над Німеччиною в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) – «Батько перемоги». Голова Паризької мирної конференції за підсумками Першої світової війни. У 1920 р. відійшов від політики й займався літературною і публіцистичною діяльністю.*

Партія радикалів мала велику популярність серед міської дрібної буржуазії й селянства. У її програмі були сформульовані принципи захисту республіки, приватної власності, боротьби проти засилля церкви, вимога націоналізації великих монополій, введення прогресивного прибуткового податку.

На початку XX ст. у французькому парламенті діяло близько десятка партій і груп, жодна з яких не мала більшості в парламенті й, отже, не могла самостійно сформувати уряд. Більшість для формування уряду могла бути досягнута лише шляхом створення блоку різних партій. Оскільки такі блоки були нестійкими, то нестійкими були й уряди, створені ними. Так, з 1900 по 1914 рік у країні змінилося 13 урядів, кожен з яких в середньому проіснував близько року, а деякі всього два-три місяці.

Важливим чинником французької політики була ідея «реваншу» за програну Франко-пруську війну. Реваншисти, яких підтримували практично всі партії, називали Німеччину «спадкоємним ворогом» й закликали до нової війни з нею, щоб помститися за поразку й повернути Ельзас і Лотарингію.

На парламентських виборах 1902 р. перемогу здобув «Лівий блок», що об'єднав радикалів і соціалістів. «Лівий блок» обіцяв провести важливі соціальні реформи, у тому числі закон про пенсії й закон про 8-годинний робочий день. Главою уряду (Ради міністрів) «Лівого блоку» став один з лідерів радикальної партії Еміль Комб, а в 1906 р. уряд очолив Ж. Клемансо. Аж до початку світової війни радикали відігравали провідну роль в усіх урядах. У 1902–1905 рр. вони провели через парламент ряд законів, які відокремили церкву від держави й від школи. Здійснення інших обіцяних радикалами реформ довго відкладалося. Лише в 1910 р. (після відставки Ж. Клемансо) було прийнято закон про пенсії, за яким французам, що досягли 65 років, призначалася пенсія за старістю (у Німеччині й Англії – з 70 років).

Особливого характеру набув робітничий рух у Франції. Профспілки (синдикати) в повний голос заявили про себе пізніше, ніж у Німеччині. Разом з тим радикалізм французького профспілкового руху був незрівнянно вищим, ніж в інших європейських країнах. На межі XIX і XX ст. об'єднання робітників однієї галузі промисловості стали утворювати «федерації», а робітничі спілки різних спеціальностей в одному й тому самому місті – «біржі праці». Усі «федерації» й «біржі праці», кількість і чисельність яких стрімко зростали, складали «Генеральну конфедерацію праці». Ці організації допомагали робітникам у пошуках роботи, здобутті освіти.

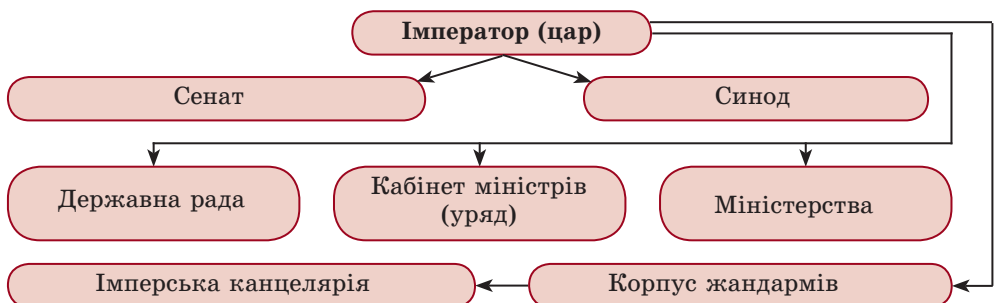
Зовнішня політика урядів радикалів була спрямована на зближення з Англією задля боротьби проти Німеччини й розширення колоніальної імперії.

■ **5. Російська імперія на початку XX ст.** У порівнянні з політичним устроєм європейських країн початку XX ст. Російська імперія вирізнялася низкою особливостей. Після смерті в 1894 р. Олександра III на російський престол вступив цар Микола II.

■ **Микола II Олександрович (1868–1918)** – останній російський імператор (1894–1917), старший син імператора Олександра III й імператриці Марії Федорівни. Коронувався в жовтні 1894 р. у віці 26 років. Його царювання припало на період різкого загострення політичної боротьби в Росії та військових невдач. З 1915 р. – Верховний головнокомандувач російської армії. У березні 1917 р. в ході революції вимушено зрікся престолу. У липні 1918 р. він з імператрицею та п'ятьма їхніми дітьми й декількома наближеними (всього 11 осіб) без суду й слідства був розстріляний більшовиками. У 2000 р. був канонізований Російською православною церквою.

У той час як у Європі політичний устрій держав розвивався у напрямку становлення парламентарних форм правління та виборності, Російська імперія продовжувала залишатись останнім островом абсолютизму, а влада царя не обмежувалася жодними виборними органами.

В управлінні країною російський самодержець опирався на централізований і упорядкований бюрократичний апарат, створений ще в XVII ст.: міністрів, радників, призначених ним самим, та на конституційні органи, до складу котрих входили представники вищої знаті й бюрократії. У країні звичним явищем була часта зміна складу уряду. За перші десять років свого правління Микола II звільнив 5 міністрів внутрішніх справ та стільки ж міністрів освіти, 4 міністри закордонних справ.

Державна рада була дорадчим законодавчим органом, члени якої призначалися пожиттєво. Її пропозиції не обмежували свободу дій царя. Виконавчий орган самодержавства – Рада міністрів, створена ще за Олександра I, також мав дорадчі функції.

Сенат, створений ще за Петра I, виконував функції Верховного суду, а сенатори, призначені пожиттєво царем, мали знайомити громадськість з новими законами, тлумачити їх, контролювати їх виконання.

На початку XX ст. перед російським самодержавством стояло завдання зберегти недоторканою абсолютну монархію. Противники існуючого порядку переважно були представлені інтелігенцією. На рубежі століть ліберальний рух значно активізувався, особливо під впливом поширення марксизму в Росії. У 1903 р. російські соціал-демократи поділялися на два крила: праворадикальне – *меншовиків* та ліворадикальне – *більшовиків*, лідером яких був Володимир Ульянов (Ленін).

Виразниками інтересів російського селянства стали представники *Партії соціалістів-революціонерів (есери)*, які виступали за проведення земельної реформи та вбачали «особливий шлях» розвитку Росії, на противагу країнам Європи.

Російська монархія проводила жорстку політику русифікації, придушуючи національні рухи в провінціях. Виразним свідченням такої політики стала заборона в 1914 р. святкування дня народження Тараса Шевченка.

Доброю нагодою для російського самодержавства відволікти людей від повсякденних проблем і запалити їх патріотичними настроями стала **війна з Японією 1904–1905 рр.** Міністр внутрішніх справ В'ячеслав Плеве відверто заявив військовому міністру Олексію Куропаткіну: «Ви внутрішнього становища Росії не знаєте. Щоб утримати революцію, нам потрібна маленька переможна війна».

Але війна виявилася не «маленькою» і зовсім не переможною. Неочікувано для російського уряду першою напала Японія. У січні 1904 р. японці раптово атакували російський флот у Порт-Артурі – військово-морській базі, орендованій у Китаю. Щоденно війна поглинала близько 3 млн рублів золотом, і тільки за перший рік війни збитки Росії від неї склали 2 млрд рублів. Але це не допомогло – російська армія зазнала поразки в Маньчжурії, Порт-Артур після впертої оборони в грудні був зданий японцям, великий російський флот, що ходив по всьому світу, був потоплений.

За мирним договором, підписаним у 1905 р. в м. Портсмуті (США), Росія віддала японцям більшість своїх останніх територіальних надбань у Маньчжурії, включаючи Порт-Артур і південну частину острова Сахалін, визнала Корею сферою японських інтересів.

Драматична поразка, якої Росія не знала півстоліття після Кримської війни, збурила російське суспільство й прискорила **революцію**. У 1905 р. розрізнені виступи робітників і селян переросли в революцію. Поштовхом до її початку стали події в столиці 9 січня 1905 р. Того дня відбувся мирний похід, який очолював священик Георгій Гапон, до царського палацу з метою вручити Миколі II петицію зі 150 тис. підписів. У петиції піддані просили монарха полегшити їх життя. Народний похід закінчився розстрілом беззбройних людей. Загинуло понад тисячу і було поранено п'ять тисяч мирних маніфестантів¹. Цей день увійшов в історію як «кривава неділя». В Україні реакцією на звістку про «криваву неділю» стали масові страйки в Києві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Харкові, Миколаєві.

¹Г. Гапону вдалося втекти, але згодом його було схоплено революціонерами й повішено в березні 1906 р. в передмісті Петербурга.

У революції брали участь усі верстви та стани російського суспільства: інтелігенція, підприємці, селяни, робітники, учні, студенти, військові. Улітку 1905 р. страйки стали переростати в збройні сутички з регулярними частинами та жандармерією. Виникли органи влади революції – ради. Яскравою сторінкою революції стало повстання в червні 1905 р. екіпажу, значну частину якого становили українці, на панцернику «Потьомкін». Також спалахнуло повстання матросів на чолі з лейтенантом Петром Шмідтом у Севастополі. У листопаді в Києві повстали сапери під командуванням поручика Б. Жаданівського; відбулися повстання військових у Харкові, Чернігові, Полтаві, Білій Церкві та інших українських містах. Революційна хвиля захопила і селянство (1/5 частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими виступами).

Масштабність революції примусила Миколу II піти на поступки: 17 жовтня 1905 р. цар підписав маніфест «Про вдосконалення державного порядку», названий «Жовтневим маніфестом».

СВІДЧЕННЯ 3

Витяг з маніфесту Миколи II «Про вдосконалення державного порядку» від 17 жовтня 1905 р.

«...На обов'язок уряду покладаємо ми виконання непохитної нашої волі:

1. Дарувати населенню непохитні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок.

2. Не зупиняючи призначених виборів до Державної думи, залучити зараз же до участі в Думі, по мірі можливості, що відповідає стислості строку, що залишається до скликання Думи, ті класи населення, які нині зо-

всім позбавлено виборчих прав, надавши за цим подальшого розвитку початку загального виборчого права знову встановленому в законодавчому порядку.

3. Установити як непорушне правило, щоб жоден закон не міг набрати чинності без схвалення Державної думи і щоб виборним від народу забезпечена була можливість дійсної участі в нагляді за закономірністю дій поставленої від нас влади».

(Государственная дума в России в документах и материалах. М., 1957. С. 90–91)

Микола II не приховував, що він пішов на цей крок лише під загрозою знищення революцією монархії.

СВІДЧЕННЯ 4

Витяг з листа Миколи II до матері від 19 жовтня 1905 р.: «...Належало обрати один з двох шляхів – призначити енергійну військову людину і всіма силами постаратися придушити крамолу. Й інший шлях – надання громадянських прав населенню, свободи слова, друку, зібрань, спілок і т. п. Крім того, зобов'язання проводити всілякі

законопроекти через Державну думу... Це, по суті, і є конституція. ... Єдина втіха, що така воля Божа і що це тяжке рішення виведе дорогу Росію з того невимовного, хаотичного стану, у якому вона перебуває майже рік».

(Радзинский Э. Три царя. – М.: АСТ, 2007. С. 518)

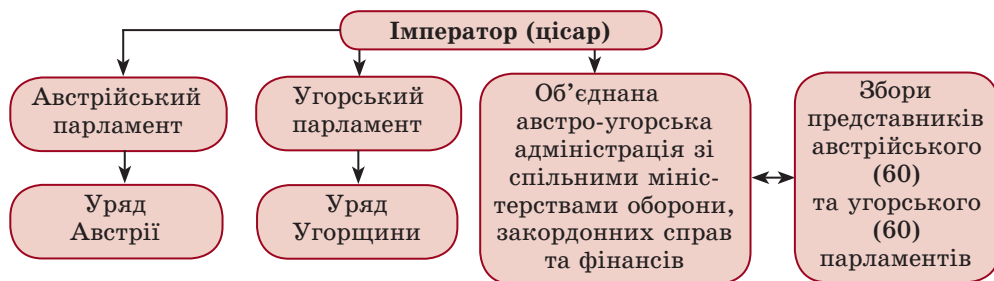
Обіцянки, що містилися в Жовтневому маніфесті, дозволили уряду ослабити революцію. У 1906 р. була скликана запроваджена царем Державна дума, до якої від України було обрано 102 депутати. У першій Державній думі була сформована Українська парламентарна громада, до якої ввійшло 45 осіб і яка мала свій друкований орган – «Украинский вестник» (російською мовою). Політичною платформою Громади була автономія України. Михайлом Грушевським було підготовлено декларацію, яку не було виголошено з думської трибуни лише через розпуск Думи на початку липня 1906 р.

У 1906 р. революція тривала: продовжувалися страйки робітників, селянські повстання, виступи в армії та на флоті, збройна боротьба «лісових братів» у Латвії, «червоних сотень» у Грузії та ін. Дума дедалі більше

дратувала Миколу II своїми радикальними заявами. Врешті-решт він її розпустив, призначивши нові вибори. У другій Державній думі (січень – червень 1907 р.) також була Українська громада, що нараховувала 47 членів і видавала часопис «Рідна Справа – Вісті з Думи». Громада домогалася автономії України, місцевого самоуправління, української мови в школах, судах, церкві, створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах, запровадження української мови в учительських семінаріях.

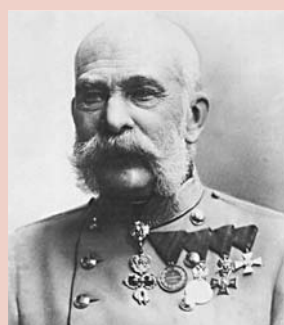
Друга дума виявилася ще радикальнішою за першу, і у червні 1907 р. її також було розпущено. Ця подія символізувала завершення революції. Позитивним наслідком існування Державної думи було те, що вперше в історії Росії імператор правив за наявності виборного від населення представницького органу. Росія поступово перетворювалася в конституційну монархію. На загал же російська монархія переживала занепад, яскравим свідченням чого стала поява при монаршій родині Григорія Распутіна – авантюриста, який видавав себе за «святого старця», наділеного незвичайними здібностями. Упродовж багатьох років він мав значний вплив на прийняття важливих державних рішень.

■ **6. Австро-Угорщина на початку XX ст.** Особливість державного устрою та внутрішньополітичного життя в *дуалістичній*¹ Австро-Угорській імперії була обумовлена договором між Угорщиною і Австрією 1867 р. про створення об'єднаної держави. В імперії фактично існувало три уряди: австрійський, угорський і об'єднана австро-угорська адміністрація.

Найбільш авторитетною об'єднавчою силою в політичній системі країни був цісар **Франц Йосиф Габсбург**².

■ **Франц Йосиф I Габсбург (1830–1916)** праправнук імператриці Марії Терезії, за освітою палітурник. Намагався рівно ставитися до всіх народів імперії. У 1867 р. підтвердив автономію Галичини; поборник участі українських політиків Галичини в органах влади Австро-Угорщини. Володів шістьма мовами. Неприязно ставився до технічних новинок: не зносив автомобіля, ліфта, вентиляторів, телефона, друкарської машинки, військових маскувальних мундирів. Помер від запалення легенів; похований у Відні.

¹Дуалістична монархія – форма державного правління, за якої поряд з монархом функціонують парламент і уряд. Глава держави особисто формує уряд, який відповідальний не перед парламентом, а перед монархом. Монарх має право накладати вето (заборону) на закони, які приймає парламент.

²Оскільки цісар Франц Йосиф I походив з династії Габсбургів, Австро-Угорську імперію називають також Габсбурзькою.

Цісар був імператором Австрії і королем Угорщини, контролював збройні сили та зовнішню політику, але не міг ефективно втручатися у внутрішні процеси обох складових своєї імперії.

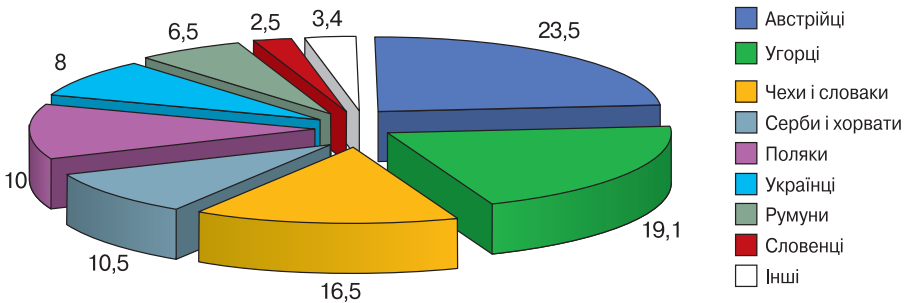
Збори представників австрійського та угорського парламентів по-перемінно засідали то у Відні, то в Будапешті. Проте для населення Австрії та Угорщини більш важливими були рішення, які приймали відповідно австрійський та угорський уряди, а не загальні збори.

Вразливим місцем для політичної стабільності імперії був її строкатий національний склад. Під владою Австро-Угорщини в числі інших слов'янських земель перебували Галичина, Закарпаття й Північна Буковина. Ключовим питанням для українських політиків було надання українцям рівних виборчих прав. Під тиском багатотисячних мітингів, зібраних і зборів українців у 1907 р. австрійський уряд пом'якшив виборчі процедури для українців. Як наслідок, того року депутатами австрійського парламенту стали 32 українці (27 – від Галичини й 5 – від Буковини).

З іншого боку, українці демонстрували вміння жити в злагоді з іншими націями й мирно розв'язувати всі міжнаціональні питання. З усіх австрійських володінь найбільш багатонаціональним краєм була Буковина. За даними перепису населення 1910 р., на Буковині проживало 305 тис. українців, 273 тис. румунів, 168 тис. німців, 102 тис. євреїв, а також чисельні громади угорців та поляків. Українська та румунська мови були визнані офіційними мовами Буковини. Мовою ж імперського правління і вищої освіти залишалася німецька. Змішаність буковинського населення сформувала в нього толерантне ставлення до людей різних національностей. На початок XX ст. на Буковині ефективно діяла система національного місцевого самоуправління. Тут, на відміну від інших провінцій імперії, не було проявів міжнаціональної ворожнечі.

Франц Йосиф I намагався стояти над національними чварами. Та все ж йому із часом було дедалі складніше забезпечувати стабільність влади в імперії, яку через її багатоетнічний склад називали «клаптиковою».

**Національний склад Австро-Угорщини
за даними перепису населення 1910 р. (у %)**

СВІДЧЕННЯ 5

«...Австрія не спромоглася на рішучий крок у своїй національній політиці. Відень традиційно капітулював перед Будапештом.

...Австро-Угорщина була перед війною класичною лабораторією національних питань. ... Визвольна боротьба австро-угорських народів під час Першої

світової війни мусила в першу чергу поборювати політичний забобон, що без заховання габсбурзької монархії неможливе нове політичне впорядкування Середньої Європи».

(Бочковський О.І. Вступ до націології.
УТП. Мюнхен, 1991–1992, с. 45)

Запитання і завдання

1. Покажіть на карті території США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Австро-Угорщини на початок ХХ ст.
2. Поясніть значення понять «юнкер», «лібералізм», «дуалістична монархія», «автономія», «мілітаризм».
3. Порівняйте системи влади в США, Великій Британії, Німеччині, Франції, Росії та Австро-Угорщині. Що спільного в них і які особливості були в кожній з країн?
4. Схарактеризуйте політику «Справедливого курсу» Т. Рузвельта та «Нової свободи» (використовуйте *Свідчення 1*) В. Вільсона. Оцініть, наскільки вони були ефективними.
5. Порівняйте внутрішню політику консервативного уряду Дж. Чемберлена і лібералів на чолі з Д. Ллойд Джорджем у Великій Британії. Чия політика була, на Вашу думку, більш результативною? Аргументуйте свою відповідь.
6. Порівняйте внутрішню політику радикалів і уряду «Лівого блоку» у Франції.
7. Використовуючи *Свідчення 2*, поясніть, чому, на Вашу думку, майже всі політичні партії в Німеччині підтримували ідею проведення країною «світової політики».
8. Сформулюйте причини, опишіть перебіг та визначте наслідки російської революції 1905–1907 рр. (Використайте *Свідчення 3 і 4*).
9. У чому, на Вашу думку, полягали головні причини відставання Росії в політичному розвитку? Як змінилася схема державного устрою Росії, вміщена в п. 5, після створення Державної думи?
10. У чому, на Вашу думку, полягали особливості політичного життя в Австро-Угорській імперії? (Використайте *Свідчення 5*).
11. Складіть порівняльну таблицю «Особливості державного устрою і політичного життя США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Австро-Угорщини на початку ХХ ст.» за такою формою:

Країна	Особливості державного устрою	Особливості політичного життя
США		
Велика Британія		
Німеччина		
Франція		
Росія		
Австро-Угорщина		

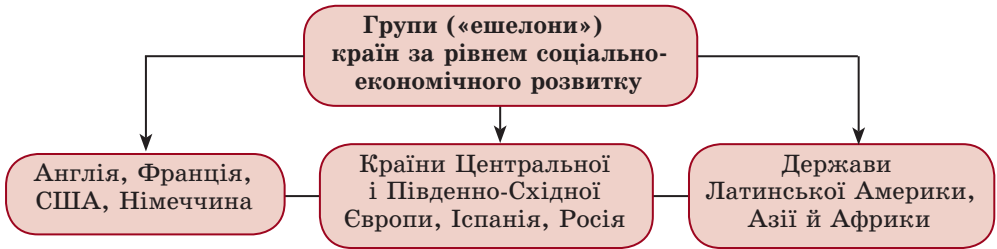
Головні події

- 1901–1906 рр.** – президентство Теодора Рузвельта
1901 р. – створення Лейбористської партії у Великій Британії
1905–1907 рр. – революція в Росії
1914 р. – антитрестівський закон у США

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ США, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ, РОСІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У ХХ ст. продовжувався бурхливий розвиток індустріальної цивілізації. Ринкове господарство стало головним регулятором товарного виробництва. Але час від часу, в умовах криз, держава активно втручалася в економіку. Індустріальна цивілізація, прийшовши на зміну аграрній, зумовила панування машинного виробництва й істотно поглиблення поділу праці. Вона спочатку вивела Європу в лідери світового розвитку, а згодом високо піднесла роль США.

За рівнем соціально-економічного розвитку країни, у яких на початку XX ст. інтенсивно відбувався процес індустріалізації, умовно поділяють на три групи («ешелони»).

Німеччина, Італія і Японія на початку століття відверто вимагали для себе «місця під сонцем».

У 1900–1903 рр. відбулася світова економічна криза. Вона дала поштовх *модернізації*¹ світового господарства, прискоренню концентрації виробництва, впровадженню нової техніки і технологій. На передові позиції впевнено вийшла машинобудівна промисловість. Значно зросли обсяги виплавки сталі; першість у її виробництві посіли США. Дедалі більшого поширення набували нові джерела енергії – електрика й нафта. За допомогою транспорту і зв'язку світ поступово об'єднувався.

Індустріальний розвиток змінив соціальну структуру суспільства, збільшив розрив у рівні розвитку економіки та матеріального життя людей в різних країнах; посилив напруженість у відносинах між державами, створив передумови визрівання міждержавних конфліктів і воєн.

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Завдяки яким чинникам в останній третині XIX ст. відбувався прискорений економічний розвиток США?
- У зв'язку із чим Велика Британія втратила наприкінці XIX ст. промислову першість у світі?
- Якою була внутрішня і зовнішня політика Німеччини в часи Отто фон Бісмарка?
- Якими були наслідки реформ 1860–1870-х років у Росії та реформи Мейдзі в Японії?

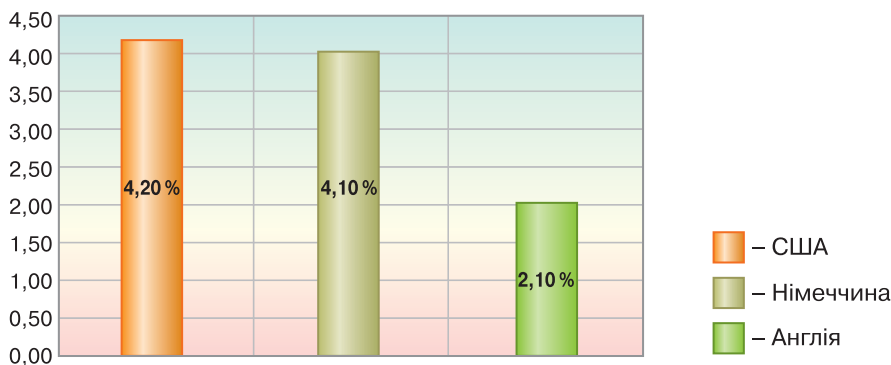
■ **1. Соціально-економічний розвиток США.** На початку століття Сполучені Штати остаточно перехопили у Великої Британії естафету світового лідерства. У 1913 р. загальний обсяг промислового виробництва США перевищував обсяги виробництва Франції, Німеччини й Британії разом узятих. Вчасно переорієнтувавшись з виробництва бавовняних тканин на сталеві локомотиви, американці виробляли конкурентоспроможні товари за значно менших власних затрат. У цьому була економічна перевага Сполучених Штатів Америки, яка проявилася в збільшенні американських капіталовкладень за кордоном, зростанні прибутків американських фірм, економічному зростанні, скороченні соціальної напруги і трудових конфліктів.

Завдяки широкому використанню капіталу з Європи, застосуванню наукових відкриттів і запровадженню сучасних для початку XX ст. винаходів США вийшли на перше місце в світі за обсягом виробництва промислової продукції.

Однією з причин стрімкого економічного злету США була їх територіальна віддаленість від Європи з її безкінечними війнами і руйнуваннями,

¹Модернізація – зміна, удосконалення, що відповідає сучасним вимогам.

Щорічний приріст промислової продукції на початку XX ст. (%)

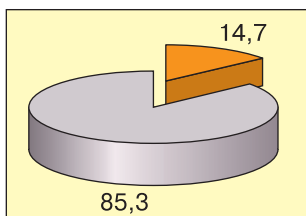
а тому практично не витрачалися ресурси на озброєння. Регулярної сухопутної армії США не мали взагалі.

Сприятливими для розвитку чинниками були м'які кліматичні умови, а також вплив емігрантів (з 1870 по 1914 р. до США їх прибуло близько 30 млн) з інших, насамперед європейських, країн, у тому числі й з України. Українські емігранти почали масово селитися в США з другої третини XIX ст. Переважно це були вихідці із закарпатської та галицької Лемківщини, які займалися сільським господарством. Наприкінці XIX ст. до США прибувало багато українців із Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Одними з перших українських переселенців з України, які в США одержали землю і почали займатися сільським господарством, були протестанти із східних районів України, які втекли від релігійних переслідувань. Вони поселилися в штаті Вірджинія, пізніше – в Північній Дакоті, заснувавши там село Україна.

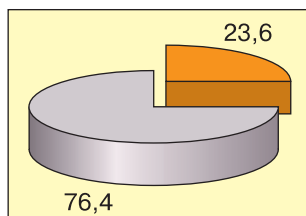
Високі темпи розвитку насамперед були характерні для нових галузей: електротехніки, авіаційної промисловості, автомобілебудування, залізничного транспорту. На початку XX ст. залізниці сполучили між собою всі штати. Було збудовано чотири трансконтинентальні магістралі, які залучили до економічного обігу продукцію Заходу. На частку США припадала майже половина світової довжини залізниць. Зарубіжні капіталовкладення в американські залізниці сягли майже третини їхньої вартості. Магістралі, що потіснили всі інші види транспорту, перетворились у важливий чинник зростання економіки: сприяли зниженню виробничих витрат, зростанню продуктивності праці, розвитку міст, зміцненню позицій американського сільського господарства на світовому ринку. Завдяки здешевленню американських товарів зростала їх конкурентоспроможність. Уже в 1913 р. США давали майже третину експорту промислових товарів.

Частка США у світовому промисловому виробництві (%)

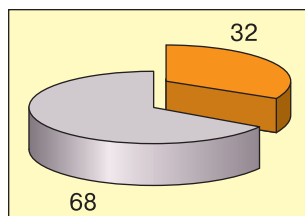
1880 р.

1900 р.

1913 р.

■ США ■ Решта світу

У результаті прискореної індустріалізації в США відбувався процес концентрації капіталу та виробництва, що приводило до появи потужних монополістичних об'єднань у промисловості та банківській справі. Найбільш поширеною формою монополій у США були трести, на частку яких припадало 3/4 всієї промислової продукції країни. На початку XX ст. у країні існувало 800 трестів, які об'єднували більше 5 тис. підприємств. Засновник першого тресту Дж. Рокфеллер встановив контроль над нафтоперегінними підприємствами, торгівлею, пізніше – над видобутком нафти. Його трест «Стандарт ойл» став одним з найбільших у світі. Ще одна велика монополія – «Стальний трест» Дж. Моргана – об'єднала рудники, шахти, металургійні заводи, залізниці. З метою заощадження коштів на заробітній платі в Америці широко застосовувалася дитяча праця, адже дітям платили набагато менше.

СВІДЧЕННЯ 1

■ Американські діти-робітники

Економічне зростання країни позитивно позначалося на повсякденному житті американців. На полицях крамниць у великій кількості з'явилися побутові новинки: електричні плити і вентилятори, швейні та пральні машини, пилососи. Генрі Форд розширив випуск автомобілів з бензиновим двигуном. У 1903 р. із заснуванням компанії Ford Motor настала ера автомобілів. У широкому використанні американців були телефони та радіоприймачі. Каталоги товарів широкого вжитку за популярністю поступалися лише Біблії. На початку століття в США відбулося бурхливе зростання міст, у яких з'явилися перші надвисотні будинки (хмарочоси); міста були електрифіковані й освітлювалися вночі. У кінотеатрах стали демонструвати мультфільми. Недаремно саме перші десять років XX ст. вважаються першим десятиріччям матеріалізму й споживання. Нові американські товари швидко проникали в Європу й мали там широкий попит.

Значно поліпшилася якість освіти. Так, було відкрито першу школу для дівчаток-афроамериканок; утвердилося тестування. На ринку праці з'явилися сотні вакансій для друкарок. Досягнення в галузі технологій вплинули також на моду: у вжиток входили головні убори з пилосахисними окулярами для керування автомобілем, жінки шили коротші спідниці, щоб зручно було сідати в авто, а в 1920-х роках – у тролейбуси.

■ **2. Британська економіка на початку ХХ ст.** На початку століття Велика Британія разом із США була наймогутнішою державою у світі. На 1900 р. вона, як і раніше, ще користувалася плодами своєї ранньої індустріалізації, адже на той час, крім Англії, лише США, Бельгія і Німеччина були повністю індустріалізованими.

Велика Британія посідала чільне місце за обсягами торгівлі та вивозу капіталу за кордон. Їй належало близько 40 % усього торговельного флоту, а зарубіжні капіталовкладення перевищували зарубіжні капіталовкладення Франції і Німеччини разом узятих. Величезні доходи від експлуатації колоній і володіння потужним торговельним флотом дозволяли Великій Британії вивозити «вільні» гроші за кордон.

СВІДЧЕННЯ 2

Англійський лорд Солсбері: «Там, де з'являється влада англійців і англійський вплив, відновлюється мир і порядок, зростають процвітання і багатство, і тому перспективу встановлення

британського правління вітають люди кожної раси і кожної віри».

(Uzoigwe G.N. *Britain and the Conquest of Africa 1862–1902*. Ann Arbor: University of Michigan press, 1974. P. 56)

Англійський фунт стерлінгів залишався основною світовою валютою; його приймали до сплати всюди. Лондон був головним торговельним й фінансовим центром світу.

Проте на початку ХХ ст. стало очевидним сповільнення темпів економічного розвитку Британії. Час її домінування у світі завершувався. Допоки Англія залишалася провідною індустріальною державою, вона могла продавати вироблені нею товари по всій Європі. Та згодом промислова революція відбулася і в інших країнах, котрі тепер досягли високого рівня розвитку економіки. Відтак, необхідно було знаходити нові ринки сировини для заводів і фабрик, ринки для збуту промислових товарів та отримання дешевої робочої сили. Економічно потужні США і особливо Німеччина не лише самі перестали залежати від британських товарів, але й почали конкурувати з нею на іноземних ринках і навіть у колоніях Британської імперії.

СВІДЧЕННЯ 3

Джон Гобсон, англійський економіст, про те, як британські колоніалісти пояснювали необхідність нових колоній (1902 р.): «Ми повинні мати ринки для зростання нашого виробництва, мати куди вивозити наш капітал та де можна застосувати енергію і заповзятливість нашого надлишкового населення. Таке розширення – життєва потреба великих країн зі зростаючим виробництвом. Коли велика частка нашого міського населення зайнята виробництвом і торгівлею, то воно залежить від поставок сировини і продовольства з іноземних країн.

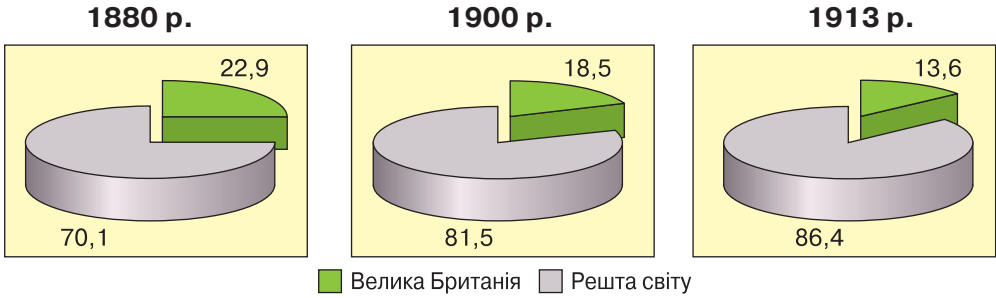
Щоб купувати і оплачувати ці товари, ми повинні продати за кордоном свої товари. Протягом першої третини ХІХ ст. ми могли легко це робити, роз-

ширяючи свою торгівлю з континентальними націями і нашими колоніями, оскільки вони були далеко позаду нас за якістю і кількістю товарів.

...Після 1870 р. нашої промисловості й торгівлі стали дуже перешкоджати інші країни, особливо Німеччина, Сполучені Штати і Бельгія, які дуже швидко розвивалися... Вторгнення цих країн на наші старі ринки, навіть на наші внутрішні ринки, вимагало від нас негайно знайти нові ринки. Вони були в дотепер невідомих країнах, в основному в тропіках, де був великий попит на товари, які наші виробники і торговці могли запропонувати».

(John A. Hobson. *Imperialism*. London: Allen and Unwin, 1948, pp. 77–78)

Промисловість Британії продовжувала зростати, але оскільки англійські заводи були обладнані застарілим технічним устаткуванням, за найважливішими показниками промислового розвитку Англія почала відставати не лише від США, а й від свого європейського конкурента – Німеччини.

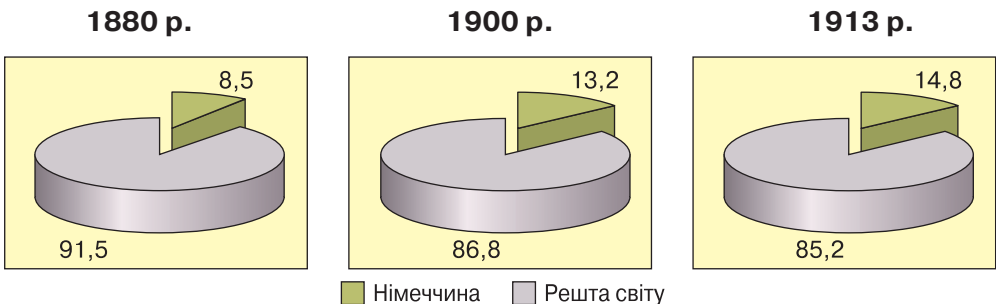
Частка Великої Британії у світовому промисловому виробництві (%)

За обсягами виплавки сталі Англію обігнали Німеччина та США, за виробництвом чавуну, видобутком кам'яного вугілля – США. Завдяки досконалішому технічному устаткуванню й підвищенню продуктивності праці американські й німецькі товари стали коштувати дешевше, ніж англійські, а відтак попит на них неухильно зростає.

У сільському господарстві Великої Британії переважало дрібне селянське господарство, разом з тим зберігалася (особливо в Ірландії) велика земельна власність. Британія вже не могла задовольняти харчові потреби свого населення, тому значну частину продуктів і сільськогосподарської сировини купувала в інших країнах.

■ 3. Соціально-економічний розвиток Німеччини і Франції. Характерною рисою розвитку німецької економіки на початку XX ст. було посилення концентрації виробництва й капіталу, зміцнення позицій найбільших монополій. Кількість підприємств із числом понад тисячу робітників за перше десятиліття XX ст. збільшилася удвічі.

Економічний розвиток Німеччини відзначався впровадженням у виробництво найсучаснішої техніки. Це дало Німеччині можливість швидше завершити промисловий переворот і стати могутньою індустріальною державою. Більшість німців були зайняті в промисловому виробництві, а не в сільському господарстві. Чисельність найманих робітників зросла з 1882 до 1907 р. з 5,9 до 10,9 млн. На відміну від Франції з її величезною кількістю дрібних підприємств, майже половина німецьких підприємств мали більше тисячі робітників.

Частка Німеччини у світовому промисловому виробництві (%)

Німеччина обігнала інші країни Європи за темпами економічного розвитку і на початок XX ст. посіла друге місце в світі після США за обсягом виробленої продукції. У перші десятиріччя XX ст. промисловість і сільське господарство Німеччини розвивалися прискореними темпами. В промисловості вирішальну роль відігравали металургійні концерни «гарматних королів» Круппа й Тіссена, хімічний концерн І.Г. Фарбеніндустрі, електротехнічний концерн «Загальна електрична компанія» (АЕГ),

Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат та ін. Німеччина випереджала Британію за основними економічними показниками, особливо в передових на той час хімічній та електротехнічній галузях.

У сільському господарстві велике значення зберігали юнкери, кожен з яких володів маєтками понад 100 гектарів землі. В їхніх руках була зосереджена майже третина оброблюваних земельних площ. Використання хімічних добрив і агротехніки дозволяло на початку століття вдвічі збільшити врожайність зернових культур і картоплі. Швидко зростав також німецький експорт. За перше десятиріччя XX ст. німецькі інвестиції за кордоном зросли в 3,5 рази.

Світового значення набували великі німецькі банки. Дев'ять головних банків зосередили у своїх руках 83 % банківського капіталу. З 1902 по 1913 р. вивіз німецького капіталу збільшився більш ніж у три рази. Щоправда, німецькі капіталовкладення за кордоном у чотири рази поступалися англійським.

Щодо **Франції**, то за темпами економічного розвитку вона відставала від свого головного опонента на континенті – Німеччини. Як зазначалося в § 1–2, у країні зберігалася велика кількість дрібних, з числом працівників до 10 осіб, підприємств. За рівнем технічного оснащення сільського господарства Франція взагалі перебувала на десятому місці. Втрата в результаті франко-пруської війни 1870–1871 рр. двох індустріальних провінцій – Ельзасу і Лотарингії – також гальмувала завершення процесу індустріалізації.

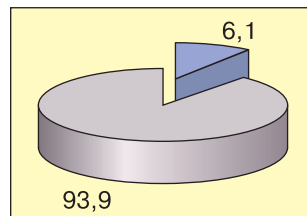
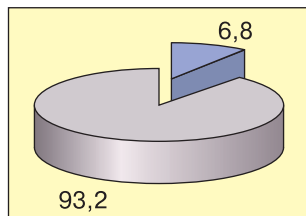
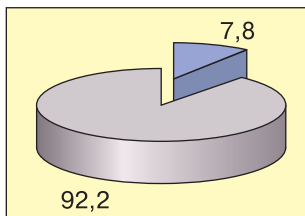
На відміну від Великої Британії та Німеччини, Франція була аграрно-індустріальною країною: 43 % її жителів були зайняті в сільському господарстві. Чисельність населення зростала повільно: з 1871 по 1913 р. вона збільшилася на 3,6 млн, тоді як населення Німеччини за цей самий період зросло на 26 млн. Це було небезпечно для Франції з огляду на необхідність комплектування боездатної армії.

Частка Франції у світовому промисловому виробництві (%)

1880 р.

1900 р.

1913 р.

■ Франція ■ Решта світу

Темпи промислового розвитку Франції на початку XX ст. були порівняно невисокими (2,5 % на рік), але у Великій Британії вони були ще нижчими. За темпами зростання економіки Франція поступалася Німеччині і США, а за обсягами промислового виробництва також і Великій Британії. Країна також серйозно відставала в галузі верстатобудування: майже 80 % необхідних для Франції верстатів ввозилося з-за кордону.

На тлі загального відставання у Франції швидкими темпами розвивалося авіабудування і виробництво автомобілів (друге місце у світі після США), хімічна й електротехнічна промисловість. Організація французької банківської справи не поступалася жодній європейській країні, держава здобула славу світового кредитора.

Інвестиції за кордоном (у млн французьких франків)					
Роки	Велика Британія	Франція	Німеччина	США	Всього
1893	42	20	Немає даних	–	62
1902	62	27–37	12,5	2,6	104–114
1914	75–100	60	44,0	9,9 (1912)	189–214

Місцеві підприємці й банкіри вважали для себе більш вигідним вкласти капітали не у французьку промисловість та сільське господарство, а в іноземні позики, які давали величезний прибуток. П'ять головних банків на чолі з «Французьким банком» зосередили у своїх руках понад 2/3 загальної суми банківських вкладів, а 200 головних акціонерів «Французького банку» («двісті сімейств») контролювали майже всю французьку економіку. «Надлишкові» капітали в пошуках більших прибутків вивозилися за кордон, в основному до країн Східної і Центральної Європи. До 1914 р. Франція потроїла в порівнянні з кінцем XIX ст. вивіз капіталу, який майже вчетверо перевищив капіталовкладення у французьку промисловість. За вивозом капіталу Франція посіла друге місце у світі, поступаючись лише Британії.

У сільському господарстві країни переважали дрібні селянські ділянки. Урожайність сільськогосподарських культур була значно нижчою, ніж в Німеччині або Англії.

За загального застою промисловості, торгівлі, морського транспорту країна залишилася величезною колоніальною імперією, що мала значні економічні можливості.

■ **4. Економічний розвиток Росії.** Розвиток економіки Росії мав низку особливостей. На відміну від більшості європейських країн, російська промисловість повністю контролювалася державою. Індустрія розвивалася нерівномірно, будучи заручницею планів російської влади. Прагнення самодержавства вивести країну на рівень розвинутих країн Західної Європи вимагало вирішення двох основних завдань, що перешкождали природному розвитку ринкового господарства. По-перше, належало зміцнити внутрішній ринок та підвищити купівельну спроможність населення, по-друге, стабілізувати фінансову і банківську системи країни.

З метою вирішення цих завдань за ініціативи міністра фінансів Російської імперії *Сергія Вітте*¹ було проведено низку економічних реформ: запроваджено жорстку податкову політику, у тому числі встановлено державну монополію на винокуріння; реалізовано протекціоністську політику (захист вітчизняного товаровиробника); проведено фінансову реформу, яка зміцнила стабільність та платоспроможність російського рубля, що став однією зі стабільних валют у Європі; надано сприятливі умови для проникнення іноземного капіталу в промисловість Росії.

Реалізація економічної програми С. Вітте привела до значного економічного піднесення. Основним протиріччям розвитку економіки країни був розрив між швидкими темпами розвитку промисловості та вкрай відсталими засобами виробництва в сільському господарстві.

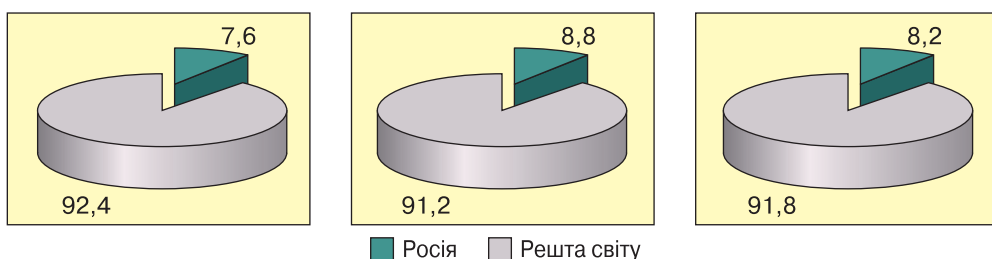
Росію, як і інші великі країни, не обійшла світова економічна криза 1900–1903 рр. Але через економічну відсталість, на відміну від країн

¹До призначення на посаду міністра фінансів Росії працював у Києві, де займався організацією залізничних перевезень.

Західної Європи, вона виявилася надто глибокою та затяжною. Якщо інші європейські країни вже на початку 1903 р. почали виходити з кризи, то в Росії в цей час вона досягла свого апогею. Розпочавшись у легкій промисловості, з найбільшою силою криза вдарила по важкій промисловості.

Робочий день на виробництві для робітників офіційно становив 11,5 год, але на більшості дрібних і середніх підприємств він сягав 13–14 год. Заробітна плата в Росії була мізерною, і навіть в Петербурзі – столиці імперії, де вона була найвищою, не забезпечувала родині робітника прожиткового мінімуму. До того ж часто грошима робітник отримував лише десяту частину зарплати, а решта видавалася «натурою» – товарами і продуктами.

Частка Росії у світовому промисловому виробництві (%)
1880 р. 1900 р. 1913 р.

На початку XX ст. Росія залишалась аграрною країною. На частку села припадало 2/3 вартості валової продукції країни. На селі зберігалися пережитки кріпосницької системи господарювання: поміщицьке землеволодіння, селянське малоземелля, правова безправність селянства, община з її круговою порукою, викупні платежі. Посилився процес обезземелення; низька купівельна спроможність селянства звужувала внутрішній купівельний ринок країни. Невирішеність аграрного питання посилювала соціальну напругу в суспільстві, стримувала розвиток ринкових відносин на селі.

Під час революції 1905–1907 рр. уряд намагався збити хвилю селянських повстань шляхом перебудови земельно-аграрних відносин. У 1906 р. в імперії розпочалась аграрна реформа, яку пов'язували з постаттю голови Ради міністрів і міністра внутрішніх справ Петра Столипіна.

■ **Столипін Петро (1862–1911)**, міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Російської імперії (з 1906). У 1903–1906 рр. – губернатор Саратова, де керував придушенням революційних селянських заворушень; ініціатор створення військово-польових судів. Почав проведення земельної реформи; під його керівництвом були розроблені законопроекти з реформи місцевого самоврядування, запровадження загальної початкової освіти, релігійна реформа. Смертельно поранений у Києві соціалістом-революціонером Дмитром Богровим. Був похований 9 вересня 1911 р. в Києво-Печерській лаврі. У 1913 р. у Києві на Думській площі (зараз майдан Незалежності) йому було встановлено монумент, який простояв до березня 1917 р.

Зміст реформи полягав у тому, що кожний селянин мав право вимагати від громади об'єднання кількох своїх ділянок в одну – відруб і, вийшовши на хутір, залишити общину. Пізніше наділи стали автоматично переходити у спадкове володіння.

Значення реформи полягало в тому, що вона поклала початок індустріалізації російського села. Для України вона також мала велике значення, хоч і менше, ніж для Росії, оскільки історично український селянин був прихильним господарювати не в общині, а одноосібно.

Столипінська аграрна реформа передбачала:

Руйнування селянської общини, що істотно вплинуло на активізацію селянських виступів у ході революції, і закріплення за кожним сільським господарем, який володів надільною землею на основі общинного права, частини землі, що йому належала, у приватну власність

Надання кредитної допомоги селянам через Селянський банк

Переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу та Середньої Азії

СВІДЧЕННЯ 4

Натан Ейдельман, російський історик, про Столипінську реформу: «То була серйозна, остання альтернатива старого світу, спроба позбутися вибуху знизу шляхом “революції згори” і створення нової масової опори режиму. ...Якби Столипін мав 20 років, то ці переміни, можливо, виявилися б найсерйознішим явищем... Столипінський шлях був страшним, жорстоким,

але це шлях буржуазного прогресу, зі збереженням поміщиків і самодержавства, з Державною думою. Серйозність альтернативи доводиться також тією жорстокою боротьбою, яку повели проти Столипіна політично зовсім протилежні табори».

(Натан Эйдельман. «Революция сверху» в России. М.: Книга, 1989, с. 163)

Економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії, які становили найбільш розвинений регіон, відбувався нерівномірно. З одного боку, великими центрами імперії були Донецький вугільно-металургійний, Нікопольський марганцевий та Криворізький залізорудний промислові райони, а з іншого – на Лівобережжі ще залишалися пережитки кріпосництва у сільському господарстві. Україна також була привабливою для інвестицій російських та іноземних банків; швидкими темпами розвивався залізничний транспорт.

СВІДЧЕННЯ 5

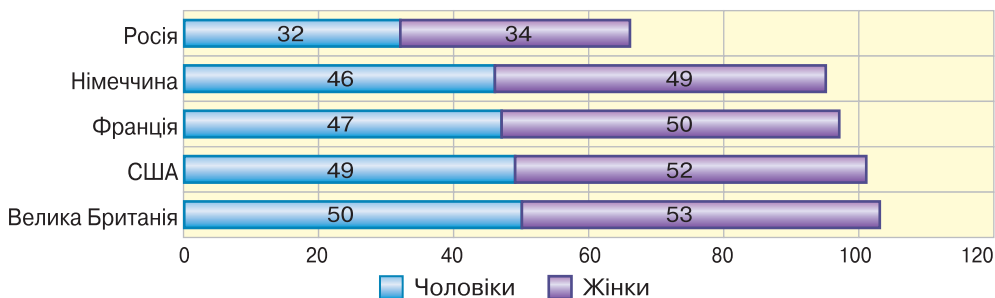
Петро Мигулін, російський економіст, у 1913 р.: «Добробут широких народних мас, їх освіченість, народне багатство, культурний розвиток не можуть йти майже в жодне порівняння з

такими ж на заході Європи і в Америці».

(Мигулин П.П. Экономический рост Русского государства за 300 лет (1613–1913). М., 1913, с. 222)

У 1913 р. за обсягами промислового виробництва Росія відставала від Франції у 2,5 раза, Британії – в 4,6 раза, Німеччини – у 6 разів, США – в 14,3 раза. Соціальним наслідком такого відставання були злиденні умови життя переважної більшості населення й коротка його тривалість.

Середня тривалість життя у 1913 р. (років)

Смертність серед немовлят у Росії в 2–2,5 раза була вищою, ніж в Європі та США.

У цілому Росії до початку Першої світової війни так і не вдалося подолати значне відставання від Західної Європи та США.

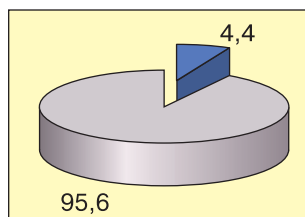
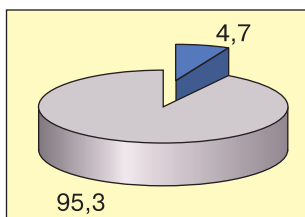
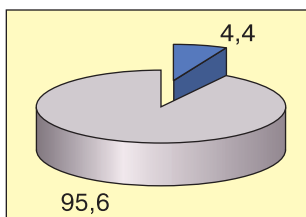
■ **5. Соціально-економічний розвиток Австро-Угорщини** був таким само строкатим, як і її національний склад. Найбільш розвиненими землями у складі імперії були Австрія та Чехія, де були зосереджені основні індустріальні потужності, зокрема заводи «Шкода». Німецькі фірми і банки вкладали значні капітали в економіку Габсбурзької імперії, отримуючи за відсутності конкуренції з боку британського і французького капіталу надприбутки.

Частка Австро-Угорщини у світовому промисловому виробництві (%)

1880 р.

1900 р.

1913 р.

■ Австро-Угорщина ■ Решта світу

Прага, Відень і Будапешт за своєю оснащеністю і зовнішнім виглядом не поступалися найбільш розвиненим європейським містам. У великих містах імперії діяла система очищення води, дороги були вимощені бруківкою, курсували трамваї, вулиці освітлювалися газовими та електричними ліхтарями.

Проте на селі життя нітрохи не покращувалося. Харчування, побут, рівень освіченості залишалися майже такими, як і сто років тому.

СВІДЧЕННЯ 6

«Фактично поодинокими зв'язками, які селянин підтримував з державою, був його щорічний податок та ще набір до війська чи на громадські роботи. Держава не стала інститутом, який селянин, тобто переважна маса населення, вважав своїм, а залишалася для нього іноземною, страшною, а часом і ненависною організацією. Гнів, який

селяни століттями накопичували проти феодалів, тепер обернувся проти бюрократів та інших представників нового соціально-економічного порядку з міста...».

(Jozo Tomasevich. *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955, p. 144)

В українських землях у складі Австро-Угорської імперії розвивалися галузі економіки, пов'язані з металообробкою та машинобудуванням, видобутком нафти (у 1903 р. тут було видобуто близько 5% світової нафти), солі, озокериту, деревообробна, лісопильна і паперова промисловості. Серед кампаній переважали німецькі, австрійські та французькі.

І в Галичині, і в Закарпатті, й у Північній Буковині родючі землі в більшості належали угорським, румунським і польським землевласникам, а українські селяни, маючи невеликі земельні наділи, наймалися до поміщиків на роботу.

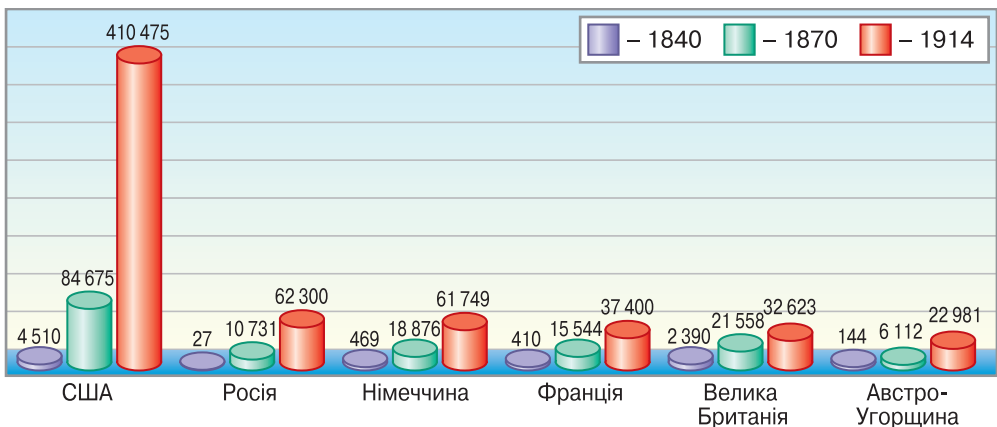
У цілому за рівнем економічного розвитку Австро-Угорщина суттєво поступалася провідним країнам Європи та США.

Запитання і завдання

1. Яку роль відігравали монополістичні об'єднання в розвитку економіки? Проілюструйте на прикладі однієї з країн.
2. Завдяки чому США на початку XX ст. стали світовим лідером за рівнем економічного розвитку?
3. Проаналізуйте *Свідчення 1* «Американські діти-робітники». Якого віку, на Вашу думку, діти з фотознімка? Яку роботу вони могли виконувати? Чи була ця робота, з огляду на вираз їхніх облич, посиленою і корисною для підлітків?
4. Проаналізуйте *Свідчення 2* і *Свідчення 3*. Яку роль в економічному зростанні Великої Британії англійський економіст Джон Гобсон і лорд Солсбері відводили колоніальній політиці? Чиї пояснення необхідності вивозу капіталу за кордон видаються Вам правдивішими?
5. Дайте порівняльну характеристику соціального розвитку Німеччини і Франції – головних суперників тогочасної Європи.
6. У чому полягали основні проблеми Російської імперії в економічному розвитку? Яке місце в загальноімперському господарстві посідала Україна? Покажіть на історичній карті промислові райони України.
7. Проаналізуйте *Свідчення 4* і *5*, а також діаграму «Середня тривалість життя на початку 1913 р.». Чи поділяєте Ви оптимізм історика (*Свідчення 4*), що Росія мала перспективи за 20 років стати в один ряд з провідними країнами світу?
8. Використовуючи *Свідчення 6*, назовіть особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорської імперії. Яким був рівень економічного розвитку українських земель у складі Габсбурзької імперії? Наведіть приклади.
9. Проаналізуйте наведену нижче діаграму. Яку, на Вашу думку, роль відігравали залізниці в умовах економічного зростання?

**Розвиток залізничного сполучення
(км залізничних колій)**

10. Складіть порівняльну таблицю «Соціально-економічний розвиток США, Великої Британії, Німеччини,

Франції, Росії та Австро-Угорщини на початку XX ст.» за такою формою:

Країна	Характерні ознаки соціально-економічного розвитку
США	
Велика Британія	
Німеччина	
Франція	
Росія	
Австро-Угорщина	

Головні події

1900–1903 рр. – світова економічна криза

1906 р. – початок Столипінської аграрної реформи в Росії

§ 4. КРАЇНИ СХОДУ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

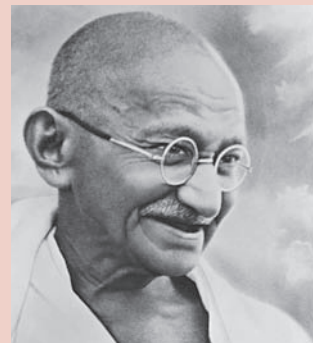
Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Якими були наслідки британського панування в Індії наприкінці XIX ст. та який зворотний вплив справляла Індія на Англію?
- Який вплив справляв на Індію кастовий поділ?
- Визначте причини та наслідки Тайпінського повстання 1850–1864 рр.?
- Який вплив справляла на країни Латинської Америки політика «панамериканізму» США?

■ **1. Національний рух в Індії та Китаї.** Наприкінці XIX ст. у національному русі Індії сформувалися два напрямки: ліберальний, який не закликав до повалення колоніального режиму, і лівий радикальний, що виступав за ліквідацію колоніального панування Британії.

Керівництво рухом очолив Індійський національний конгрес (ІНК) – найбільша політична партія, що виникла ще в 1885 р. і стояла на позиціях ненасильницької боротьби проти колоніального режиму. Лідером національно-визвольного руху в Індії став Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді (1869–1948).

■ **Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді (1869–1948).** Національний і духовний лідер Індії («махатма» – у перекладі з індійської – «душа народу»). У 1888–1889 рр. вивчав право в Лондоні. Повернувшись до Бомбея, працював адвокатом. У 1893 р. поїхав до Південної Африки. Брав участь у боротьбі проти обмеження громадянських прав азійських іммігрантів. Повернувшись до Індії, активно цікавився політикою; симпатизував ІНК. У роки Першої світової війни залишався лояльним до Британії, розраховуючи, що вона надасть його батьківщині незалежність. Член ІНК з 1919 р. Неодноразово (1922–1924, 1930–1931, 1942–1944) потрапляв до в'язниці за боротьбу проти британського колоніалізму. Вбитий індійським терористом.

Він сповідував помірковані погляди, був прихильником тактики ненасильницького опору – через мирні демонстрації, припинення роботи і занять, закриття крамниць, відмову від виконання розпоряджень колоніальної влади. Ганді закликав співвітчизників не відповідати на репресії насиллям; виступав проти кастових пережитків, пропагував ідеї відродження домашнього ремесла. Така ідеологія забезпечила йому підтримку мільйонів індійських кустарів і ремісників.

На початку XX ст. всередині ІНК сформувалася група «крайніх» (прихильників радикальних методів боротьби) на чолі з Б. Тілаком. Вони вважали, що метою ІНК повинно бути досягнення «свараджа» («самоуправління»), а засобом для досягнення цієї мети – організація національно-визвольного руху індійського народу.

«Помірковані» ж на чолі з Ганді стояли на тих позиціях, що самоуправління може бути досягнуто лише поступово, у співпраці з британською колоніальною адміністрацією. У 1907 р. стався розкол між «крайніми» і «поміркованими». «Крайні» вийшли з Індійського національного конгресу (повернулися в організацію у 1916 р.).

На початку XX ст. в Індії почався рух проти засилля англійських товарів – *свадеші*. У Бомбеї було проведено політичний страйк, створювалися робітничі профспілки, які об'єдналися у Всеіндійський конгрес профспілок. Уже пізніше, у 1920-х роках, почалася *сат'яграхі* – рух громадянської непокори під керівництвом Ганді.

Китай «відкрився» для іноземного проникнення наприкінці XIX ст. У цій країні європейські держави, США та Японія проводили політику «опосередкованого правління»: вони не намагалися відібрати владу у китайського правителя, але взяли під контроль економіку країни.

До 1895 р. європейська політика в Китаї була відома як політика «відчинених дверей». Підприємці всіх великих держав могли з дозволу китайського уряду торгувати в будь-якій частині країни. Хоча, наприклад, інтерес Британії в Китаї був у першу чергу підприємницьким, Англія не збиралася пасивно споглядати, як інші країни будуть зміцнювати свої позиції на китайській території. Вона заволоділа Гонконгом і змусила китайський уряд сплатити контрибуцію, надати концесії, а також змиритися з тим, що китайські закони не діятимуть на території англійських володінь у Китаї.

Великий інтерес до Китаю як одного з найважливіших ринків збуту товарів виявляли США. Проте, порівняно з Японією, Британією, Францією та Росією, позиції американців у Китаї були набагато слабшими. Поділ Китаю на сфери впливу, чого домагалися інші країни, не відповідав американським інтересам, оскільки США ще не встигли створити на Далекому Сході достатньої кількості військово-морських баз.

СВІДЧЕННЯ 1

З листа державного секретаря США Уільяма Дея міністру фінансів Ліману (1898 р.): «Територія Китайської імперії становить половину території Сполучених Штатів, без врахування штату Аляска, з населенням понад 400 млн осіб... Промисловий розвиток Китаю перебуває на стадії немовляти, але впродовж останніх декількох років у значній мірі за допомогою американського підприємництва і промисловості було збудовано велику кількість бавовнопрядильних фабрик і спроектовано

залізниця. Імперія має величезні поклади вугілля, залізної руди, міді, інших мінералів, надаючи необмежені можливості для розвитку.... З огляду на це, я щиро сподіваюся, що Конгрес докладе зусиль... щоб Сполучені Штати отримали належну їм частку в необмежених ресурсах Китайської імперії...».

(*Essays and Documents in American Foreign Relations 1890–1991. Edited by Howard Jones. University of Alabama. Copyright © 1992 by McGraw-Hill, Inc., p. 10)*

Країни Південної та Східної Азії

Колоніальні володіння держав:

Великої Британії Франції США

Індія

Кашмір Індійські князівства – васали британської корони
Індійські території з переважно мусульманським населенням

Китай

Території, охоплені «Боксерським повстанням» 1899–1900 рр.
Інтервенція європейських держав у Китаї
Китайські порти, примусово орендовані колонізаторами
Транссибірська і Східно-Китайська залізниця
Дії російських і японських військ під час російсько-японської війни 1904–1905 рр.
Важливі битви
Місця поразок російського флоту

Території, які відійшли до Японії за Портсмутським мирним договором 23 серпня 1905 р.

Ухань **Нанкін** Провінції та міста, де розгорталися головні події Сінхайської революції 1911–1912 рр.

Провінції, охоплені масовими повстаннями проти маньчжурської династії Цін у 1911–1912 рр.

Виступи проти президента Юань Шікая в 1913 р.

Тибет Території, що фактично здобули незалежність у 1911–1912 рр.

Колишні китайські території, приєднані до російських і британських володінь у 1914 р.

Межі впливу держав за станом на 1914 р.:

Великої Британії
Франції
Росії
Японії
Німеччини

Антиколоніальні повстання

1900 р. став серйозним випробуванням для Китаю. Росія, Англія, Франція, Німеччина нав'язали країні договори про оренду її території (концесія) й встановили там свої порядки. У концесіях діяли не китайські закони, а винятково тієї країни, що взяла територію в концесію.

Націоналістично налаштовані китайці, що боролися за збереження власних традицій, об'єдналися в таємне товариство під назвою «Іхецюань» («Кулак в ім'я справедливості і злагоди»). Ідеологія іхецюанів повністю заперечувала західну науку і культуру. Основний кістяк товариства складали селяни, які вірили, що, натренувавши своє тіло і завчивши декілька заклинань, вони знайдуть безсмертя в битвах з ворогами. Іноземці називали членів товариства «боксерами», оскільки ті культивували бокс та усілякі ритуали, які, на їхню думку, мали б зробити їх невразливими для куль. Основною метою «боксерів» було знищення Цінської династії (правила в Китаї вже понад 250 років) і звільнення країни від іноземного впливу. В іноземцях члени товариства вбачали загрозу для існування самотньої китайської культури.

У 1899 р. у сільських районах Китаю почалося повстання. Загони «боксерів» вбивали християнських місіонерів з Європи і США, а також китайських християн. Імператриця Ци Сі вела подвійну гру: робила вигляд, що захищає іноземців, відправляючи війська проти повсталих, але в той самий час обіцяла армійським командирам велику нагороду «за вухо кожного мертвого іноземця». Власне, вона підтримувала «боксерів», розраховуючи їх руками звільнити Китай від іноземців. У травні 1900 р. повстання «боксерів» вийшло за межі сільських районів і наблизилося до столиці – Пекіна. Для допомоги своїм співвітчизникам і відстоювання своїх інтересів у Китаї іноземними державами були сформовані міжнародні сили чисельністю понад 2 тис. американських, британських, російських, французьких, італійських та японських солдатів, які були відправлені для придушення бунту.

У червні 1900 р. іхецюани вступили до Пекіна. Почалася облога посольського кварталу, що тривала майже два місяці. Під час облоги було вбито кількох іноземних дипломатів та членів їхніх сімей. Імператриця відкрито перейшла на бік повстанців. У середині серпня міжнародні сили увійшли в Пекін і придушили опір іхецюанів.

■ Сунь Ятсен

Китай був змушений укласти новий договір – т. зв. «Завершальний протокол». Становище країни погіршилося ще більше. В умовах, коли імператриця Ци Сі, яка з дозволу іноземців повернулася на батьківщину, виявляла безпорадність перед західними державами, ініціативу брала в свої руки китайська інтелігенція. У країні виникли таємні національно-визвольні організації, як-от «Тунменхой» («Спілка відродження Китаю») на чолі з Сунь Ятсеном. Він висунув три гасла боротьби за звільнення Китаю від іноземців та режиму Ци Сі: націоналізм, демократія, народне благоденство.

У 1905 р. об'єднані сили підпільних організацій спробували підняти в Китаї повстання, але ці спроби виявилися невдалими. Натомість у 1911 р. у країні спалахнула *Сінхайська*¹ (інша назва – *Уханьська*) революція (1911–1912 рр.), яка призвела до повалення маньчжурської династії Цін і проголошення Китаю республікою.

¹Назва походить від року «сінхай» за старим китайським місячним календарем.

Револуція розпочалася в жовтні 1911 р., а вже наприкінці листопада в більшості провінцій імператорська влада була повалена. Маньчжурський двір призначив командувача Північної армії генерала Юань Шікай прем'єр-міністром держави. Наприкінці грудня 1911 р. з еміграції повернувся Сунь Ятсен. 1 січня 1912 р. Китай був проголошений республікою, тимчасовим президентом якої обрали Сунь Ятсена. У лютому 1912 р. маньчжурський імператор малолітній Пу І зрікся трону. Сунь Ятсен, зважаючи на те, що Юань Шікай підтримувала армія, добровільно подав у відставку. Новим тимчасовим президентом став Юань Шікай.

У серпні 1912 р. прихильники Сунь Ятсена об'єдналися в націоналістичну партію Гоміндан для боротьби проти Юань Шікай. У 1913 р. вони спробували підняти повстання на півдні Китаю, але спроба була невдалою. На Китай очікував період внутрішніх війн, що триватиме півстоліття.

■ Юань Шікай

■ **2. Особливості модернізаційних процесів у Японії.** Упродовж двох століть Японія залишалася закритою для всіх зовнішніх контактів із західними країнами. Усі спроби налагодити торгівлю з Японією рішуче нею відкидалися. Проте в середині XIX ст. японці все ж поступилися й відкрили свої порти для американських і європейських торгових суден, а також для іноземних інвестицій.

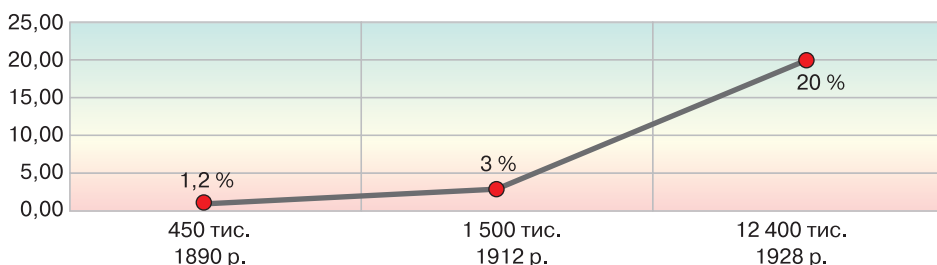
Рішучі реформи в останній чверті XIX ст. (реформи Мейдзі) перетворили Японію з феодалної у високоіндустріальну й військово потужну країну. У країні була створена оригінальна економічна модель, у якій органічно поєднувалися західні економічні ринкові елементи з традиційними японськими. Відносини між роботодавцем і працівником будувалися на засадах *патерналізму*¹.

У 1889 р. імператор «подарував» країні конституцію. Підданим було дозволено користуватися демократичними свободами «в межах, установлених законами». Верхня палата парламенту складалася зі знаті й осіб, призначених імператором, а нижня обиралася. Проте виборчі права були надані лише 1 % на селення.

■ Імператор Мацухіто

Зростання числа виборців у Японії (%)

¹ *Патерналізм* (від «патер» – батько) – піклування держави про своїх громадян, господаря про своїх працівників.

Ухвалені парламентом закони могли набути чинності лише після затвердження їх імператором. Уряд, який складався з цивільних і військових чиновників, призначався імператором, і вони відповідали тільки перед ним.

На парламентських виборах ліберальні партії незмінно здобували більшість місць у нижній палаті. Щоб розколоти опозицію й полегшити впровадження свого курсу, імператор почав включати представників цих партій до уряду. Хоч ліберали протестували проти посилення впливу військових, насправді вони на початку XX ст. дедалі ширше співпрацювали з оточенням імператора.

Японські лідери направили місії по всьому світу, щоб оволодіти секретом успіху західних країн. До Японії запрошувалися американські й західноєвропейські спеціалісти, нові японські правителі наслідували західні способи господарювання. Країна прискорено переозброювалася й з нею змушені були рахуватися в Тихоокеанському регіоні. Особлива увага приділялася важкій промисловості, найперше металургії, будівництву військових кораблів та залізниць. Японський флот був перебудований за зразком флоту Великої Британії, а сухопутна армія – Німеччини. Школи облаштовувалися на манер німецьких та французьких, а банківська справа і ведення бізнесу запозичувалися в американців.

У культурному житті японців реформи проявилися у створенні на західний манер музеїв і мистецьких академій, у яких студентів готували європейській техніці малюнка, живопису й скульптури. У японське суспільство, віддане національним традиціям, стала проникати західна мода. При цьому залишалося чимало митців, як старшого віку, так і молодих, які вже народилися в епоху Мейдзі. Вони ставили під сумнів доцільність переймання західного способу життя й продовжували працювати в рамках традиційної японської культури.

СВІДЧЕННЯ 2

Арнольд Тойнбі, історик: «Новітні японські державні діячі сформували думку, що лише технологічна революція, обернувши Японію на могутню державу західного стилю, дасть японському суспільству можливість зберегти свою окрему самобутність... Японський уряд забезпечив офіційну організацію державної релігії синтоїзму: воскресене добуддйське поганство мало використовуватися як засіб обожнення живого японського народу, спільноти та держави. Цього було до-

сягнуто з допомогою відродження символізму архаїчного культу імператорської династії, яку вважали за нібито божественну парость богині Сонця. Культ пропонував своє спадкове колективне божество для безпосереднього поклоніння йому в образі бога, вічно втілюваного в подобі імператора, що владарює на той час».

(Арнольд Дж. Тойнбі. Дослідження історії. Том 2. Перекл. з англ. К.: Основи, 1995, с. 219)

Японія активно вивозила капітал за кордон. Але було б неправильно вважати, що японський імперіалізм шукав можливості вивезти капітал за кордон тому, що в самій країні він був надлишковий. Якраз навпаки – відсталість Японії змушувала її вивозити капітал за кордон і створювати величезну імперію. Коли свої колонії створювали Велика Британія і Франція, то вони на той час уже були індустріальними країнами. Японія ж була в іншій ситуації – вона намагалася зменшити розрив з індустріальними країнами саме через колоніальні загарбання, оскільки не мала сировинної бази.

До 1900 р. Японія здійснила великий стрибок у своєму розвитку. Відтепер іноземна допомога їй вже була не потрібна. Щоб завершити перетворення країни в сучасну державу, залишалося прийняти консти-

туцію й утвердити основні засади парламентаризму. Разом з тим Японія мала власні традиції і створений нею демократичний устрій мало нагадував західні взірці. Японський парламент працював лише три місяці на рік і не відігравав значущої ролі в політичному житті держави. Реальна влада насправді належала імператору, його радникам та військовим. Останні мали великий вплив на політику й налаштовували націю на зовнішні завоювання.

На початку XX ст. в Японії завершився промисловий переворот. Більша частина багатств потрапила до рук монополій (концерни «Мутсі», «Міцубісі»), що панували в промисловості й морському транспорті. З монополістами були тісно пов'язані найвищі державні й військові посадові особи. Японський капіталізм мав військово-феодалний характер – планування фінансової олігархії перепліталася з пережитками феодалізму й сприяло мілітаризації економіки країни та зростанню ролі армії.

Темпи економічного зростання Японії перевищили аналогічні показники будь-якої великої держави. І хоча Країні Вранішнього Сонця доводилося починати з украй низького, середньовічного рівня, Японія продемонструвала здатність, завдяки згуртованості японського народу, притаманній йому дисципліні й патріотизму, максимально ефективно використовувати досить обмежені природні ресурси.

У 1904 р. з модернізованою Японією зіштовхнулася Росія в ході війни на Далекому Сході. У результаті російсько-японської війни Токіо увійшло до числа світових столиць. Думку нової великої держави вже не можна було ігнорувати. Піднесення США і Японії означало, що Європа вже не може, як раніше, бути єдиним центром світової політики.

■ **3. Загальна характеристика процесів у країнах Латинської Америки**¹. Із середини XIX ст. кожна латиноамериканська республіка йшла своїм шляхом, час від часу вступаючи у прикордонні конфлікти із сусідами. Іспанія залишила свої колишні колонії невідготтовленими до самоврядування. Нечисленні привілейовані групи європейців і метисів² намагалися утримувати владу, але робити це ставало дедалі складніше. Вони встановили формою політичної системи *олігархію*³ і жили за рахунок примусової праці неписьменних селян. Але століття авторитарного правління Іспанії не навчили олігархів перебирати владу один від одного у мирний спосіб.

У результаті частоті зміни влади в регіоні панував політичний хаос, амбіції лідерів, яких називали каудильйо⁴, створили жорстку систему влади. Каудильйо, а зазвичай це були вихідці з армії, стали характерною рисою політичного життя латиноамериканських держав.

¹ Під поняттям Латинська Америка мають на увазі сукупність країн, розташованих у Південній, Центральній і частково Північній (на південь від Ріо-Гранде-дель-Норте) Америці та на островах Вест-Індії, загальним числом понад 30 країн.

² *Метиси* – нащадки міжрасових шлюбів; в Америці метисами називають нащадків шлюбів європейців та індіанців.

³ *Олігархія* (з гр. – *влада небагатьох*) – політичне та економічне панування невеликої групи людей, еліта, мафія, кліка, у переносному значенні – правляча верхівка взагалі.

⁴ *Каудильйо* (ісп. caudillo – *ватажок*) – в історії Латинської Америки глава держави, що здійснює особисту диктатуру, наділений фактично необмеженими повноваженнями вищого політичного і державного керівництва («каудильйо відповідальний перед Богом та історією»); офіційний титул глави держави в Іспанії за часів правління генералісімуса Ф. Франко в 30–70-х роках XX ст.

Латинська Америка в 1900–1929 рр.

Проголошення Кубинської республіки
20 травня 1902 р.

Проголошення незалежності Панами
4 листопада 1903 р.

Основні райони і напрямки дій військ Вільї та Сапати
під час Мексиканської революції 1910–1917 рр.

Національно-визвольні рухи та повстання
1924

Громадянські війни
1902

Диктаторські режими
1917–22

Військові інтервенції США
1917–22

Прикордонні території Еквадору, які в 1916 – 1922 рр.
були поділені між Колумбією (а) і Перу (б)

Район Такни, що його Чилі повернула
Перу в 1929 р.

Країни, що перебували під впливом

UK

US

UK

US

Володіння європейських держав:

Великої
Британії

Франції

Нідерландів

— Кордони держав наприкінці 1929 р.

Цифрами позначено:

- 1 Гватемала
- 2 Британський Гондурас
- 3 Сальвадор
- 4 Гаїті
- 5 Домініканська Республіка
- 6 Зона Панамського каналу (США)

У більшості латиноамериканських республік протягом тривалого часу при владі перебували консерватори. Та й взагалі Латинська Америка вступила в ХХ ст., мало чим відрізняючись від часів колоніальної епохи.

СВІДЧЕННЯ 3

Габріель Гарсія Маркес, колумбійський письменник, лауреат Нобелівської премії:

«Мені здається, що далекоглядні європейці, що борються за справедливе і гуманне правління, допомогли б нам у значно більшій мірі, якби поглянули на нас іншими очима. Завдяки лише солідарності з нашими прагненнями, що не переростає в практичну і юридично обґрунтовану допомогу народів усього світу, котрі вишукують

місце під сонцем, ми не уникнемо своєї самотності ...Нескінченні страждання і насилля, на яких замішана вся наша історія, – є наслідок багатовікової несправедливості і накопиченої запеклості...».

(Самотність Латинської Америки (нобелівська промова (1982 р.))//

Габріель Гарсія Маркес. Дом Буєндія. Санкт-Петербург: Кристалл; Москва: ОНИКС, 2004, с. 154–155)

■ Ріо-де-Жанейро наприкінці ХІХ ст.

У першому десятиріччі століття, а також у роки після Першої світової війни до латиноамериканських країн посилився потік емігрантів з Європи, зокрема до Аргентини (близько 3 млн осіб), Бразилії (понад 2,5 млн осіб). Перші українці – емігранти з Галичини – почали прибувати до Аргентини з 1897 р. й оселялися в північних районах. Уже в перші десятиліття проживання в Бразилії емігранти, незважаючи на надзвичайно важкі умови життя, створювали українські церкви, школи, культурно-просвітницькі організації. Найбільше вихідців з України нині проживає переважно в Аргентині та Бразилії.

Час від часу на континенті спалахували масові повстання, революційні виступи. Республіканський устрій багатьох країн мав певну тенденцію до авторитаризму. Нерідко президенти приводилися там до влади в результаті військових переворотів чи змов. Значними привілеями користувалися великі землевласники (латифундисти) та католицька церква.

Історію країн Латинської Америки, незважаючи на певну їх регіональну відокремленість, варто розглядати як невід’ємну частину історії західного світу. Об’єднуючою ланкою цього процесу стали католицизм та перенесена з Європи «габсбурзька модель» державного устрою. Для неї були притаманні: у політичному плані – деспотичний характер влади, що доходив до абсолютизму; в економічному – орієнтація на практичну вигоду; у суспільному – жорстка ієрархія різних верств населення.

Усі ці чинники, поєднані з традиційним для латиноамериканських країн авторитаризмом управління, призвели до того, що на початку ХХ ст. ідеї демократії та лібералізму не пустили глибоких коренів у свідомості більшості людей регіону. Авторитет сили продовжував домінувати над авторитетом колективного рішення.

Ці особливості створили в регіоні частково успадковану від середньовічної Іспанії неповторну державну модель, яку умовно можна означити як «латиноамериканізм».

Лише наприкінці 20-х років ХХ ст. в Латинській Америці почалася «демократична революція». Її прихід ознаменувався кінцем монополії латифундистів на владу і встановленням режимів ліберального ґатунку, як це, наприклад, сталося в Мексиці внаслідок подій 1910–1917 рр. або в Чилі. Із цього часу є підстави говорити про утвердження тут «державного капіталізму», і це стало поворотним моментом латиноамериканської історії.

Особливості суспільно-політичного життя народів країн Латинської Америки

Партії не відігравали визначальної ролі в політичному житті країн, поступаючись боротьбі за владу між елітними групами. Типовим було сильне, незалежне місцеве правління – своєрідна «автономія каудильйо». Принципи свободи слова, зборів і зібрань, незалежності преси та інші демократичні свободи, якими пишалися Сполучені Штати, у Латинській Америці визнавалися за вторинні після таких чинників, як єдність, цілісність, стабільність та авторитет держави

Військові перевороти й громадянські війни стали можливими через те, що «цезаристські» та «імперські» традиції зосередження виконавчої влади в руках великих землевласників-латифундистів і військовиків спричинили слабкість законодавчої та судової гілок влади. У цьому полягає принципова відмінність країн Латинської Америки від Північної Америки. Якщо в першій визнання армії як запоруки політичного порядку і стабільності було природним явищем, то в США такий постулат не сприймався. Не мав він живильного середовища й у більшості країн Західної Європи

Традиційно сильний вплив католицької церкви

Нові сили, що спиралися на промислове виробництво, банківську справу та зовнішню торгівлю, поступово витісняли старі олігархічні клани. Це автоматично послабило владу військових.

Для Латинської Америки був притаманний сильний державний контроль над економікою. Держава також перебирала на себе роль третейського судді в стосунках між роботодавцями та робітниками. Панування католицизму сприяло встановленню державного контролю над сім'єю. Звідси – сприйняття населенням авторитарних методів керівництва як природного способу зміцнення держави. Цементуючим чинником держави вбачався сильний лідер – «каудильйо».

Латиноамериканський лібералізм не зміг привести до корінних суспільних змін. Основна маса населення, як і раніше, не брала участі в політичному житті; ліберальна політична традиція перепліталася з консервативною, що обумовлювало відсутність серйозних соціальних конфліктів.

В економічній сфері країни Латинської Америки переважно залишалися «господарським двором» США. За окремими територіями зберігався статус колоніальних і залежних володінь Великої Британії, Голландії, Франції. Водночас процеси індустріалізації певною мірою торкнулися й країн Південної та Центральної Америки, зокрема найбільш розвинутих з них – Бразилії, Аргентини, Чилі.

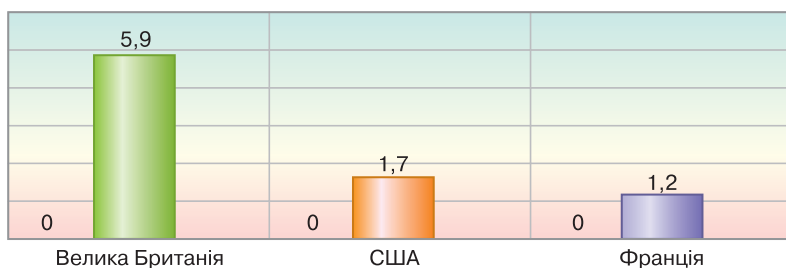
Злива зарубіжних інвестицій, насамперед із США, Великої Британії й Німеччини, почасти Японії, сприяла активізації економічного й суспільно-політичного життя. В Аргентині, Бразилії, Венесуелі, Мексиці розроблялися багаті нафтові поклади. У Чилі розгорнувся видобуток міді, у Колумбії, Перу, Мексиці, Венесуелі – кольорових металів. Споруджувалися залізниці, лінії електропередач та телефонного зв'язку.

Із введенням у дію *Панамського каналу* (1914 р.)¹ активізувалися торговельні зв'язки між країнами обох Америк, а також з іншими континентами. У переважній більшості країн найсильнішим залишався аграрний сектор з патріархальними відносинами, великими *латифундіями*². Розвиток промисловості спричинив прискорену урбанізацію, появу великих промислових центрів.

Початок ХХ ст. ознаменував собою період «фінансової інтервенції» в Латинську Америку північноамериканського та західноєвропейського капіталу, який підкорив своєму впливу провідні галузі економіки країн регіону. Але це явище не було однозначним. З одного боку, спостерігалось встановлення контролю з боку США та Західної Європи, насамперед Великої Британії, над господарським життям латиноамериканських країн, а з іншого – не маючи власних вільних коштів для модернізації промисловості, уряди держав регіону самі були зацікавлені в іноземних інвестиціях.

ХХ ст. внесло суттєві корективи в господарське життя Латинської Америки, головною ознакою якого стала економічна експансія індустріальних держав. Проникнення іноземного капіталу супроводжувалося нав'язуванням нерівноправних договорів, спонуканням тамтешніх урядів до укладення військово-політичних угод і навіть збройними інтервенціями з боку США. Так, завдяки «дипломатії долара», відразу після проголошення в листопаді 1903 р. республіки в залежність від Сполучених Штатів потрапила Панама, яка змушена була передати своєму могутньому сусідові в «довічне користування» зону Панамського каналу.

Інвестиції в економіку Латинської Америки (млрд дол.)

У результаті, незважаючи на те, що до 1914 р. великі держави вклали в Латинську Америку близько 10 млрд дол., країни регіону продовжували залишатися слаборозвиненими.

Серйозним гальмом на шляху створення власних економік у країнах регіону було те, що іноземний капітал силоміць нав'язував їм економічну спеціалізацію.

¹*Панамський канал* – судноплавний канал, що з'єднує Панамську затоку Тихого океану з Карибським морем і Атлантичним океаном; розташований на Панамському перешийку на території Панами. У зв'язку з Першою світовою війною його офіційне відкриття відбулося лише 1920 р.

²*Латифундизм* – система землеволодіння, основу якої складають великі поміщицькі земельні володіння – латифундії; засилля латифундій в економіці слаборозвинених країн Латинської Америки.

Країна	Економічна спеціалізація
Куба	Цукрова тростина
Аргентина	М'ясо, вовна, пшениця
Бразилія	Кава, каучук
Болівія	Олово
Чилі	Мідь
Перу	Кольорові метали
Мексика	Срібло, нафта

■ **Еміліано Сапата Саласар** (1879–1919) – лідер Мексиканської революції; один з визнаних національних героїв Мексики. Автор відомого вислову «Краще померти стоячи, ніж жити навколішках»

■ **Хосе Доротео Аранго Арамбула** (1878–1923), більше відомий як Франсіско Вілья чи Панчо Вілья

Проте проникнення іноземного капіталу мало й позитивні наслідки – розвивалася приватна ініціатива та розширювався приватний сектор, розвивалися підприємства комунального господарства, сфери обслуговування та туризму, з'являлися нові робочі місця. Окрім того, об'єктивно іноземні інвестиції стимулювали формування національних підприємницьких кіл у країнах, у які ці інвестиції спрямовувалися. Це з часом привело до протидії національних підприємницьких еліт економічній експансії Заходу. Прикладом цього може слугувати Уругвай, де вдалося послабити залежність країни від іноземного капіталу й створити широкий сектор національної ринкової економіки.

Яскравою подією в політичному житті Латинської Америки стала Мексиканська революція 1910–1917 рр. Політичний режим у Мексиці, очолюваний Діасом, був типовою для тогочасних латиноамериканських країн диктатурою. На хвилі могутнього революційного потоку, у якому злилися воедино масовий селянський рух, виступи робітників та дрібної буржуазії, Діас підписав заяву про відставку з посади президента й залишив Мексику.

У ході революції величезної популярності набули ватажки селянських загонів Франсіско Вілья і Еміліано Сапата.

США активно втручалися в мексиканські події, боячись втратити свій вплив на весь континент. Американські війська під різними приводами двічі, у 1913 й у 1916 рр., вторгалися в Мексику, але, врешті-решт, не змогли суттєво впливати на ситуацію в країні. Мексиканська революція завершилася прийняттям у 1917 р. однієї з найдемократичніших на той час конституцій. Мексиканська революція відіграла визначну роль в утвердженні ідеї демократії та парламентаризму не лише в Мексиці, а й в усій Латинській Америці.

Запитання і завдання:

1. Поясніть поняття «латифундизм», «каудильйо», «олігархія».
2. Якими були причини і в чому полягали особливості національно-визвольного руху в Індії?
3. Який висновок про ставлення західних держав до Китаю можна зробити на підставі листа державного секретаря США Уільяма Дея (Свідчення 1)?
4. Якими були причини і наслідки «Боксерського повстання» та Сінхайської революції в Китаї?
5. Використовуючи Свідчення 2, сформулюйте, у чому полягали особливості модернізаційних процесів у Японії на початку XX ст. Наведіть аргументи на підтвердження Вашої думки.
6. Чому, на Вашу думку, Габріель Гарсія Маркес назвав свою нобелівську промову «Самотність Латинської Америки» (Свідчення 3)?
7. У чому полягали особливості суспільно-політичного життя народів Латинської Америки на початку XX ст.?
8. Використовуючи наведені в пункті 3 схему «Інвестиції в економіку Латинської Америки» та таблицю про економічну спеціалізацію країн регіону, охарактеризуйте вплив на економічне життя Латинської Америки іноземного капіталу. Якими були позитивні й негативні наслідки впливу іноземних держав на країни Латинської Америки?
9. Чим, на Вашу думку, пояснюється зацікавленість США на початку XX ст. в збереженні сильного впливу на країни Латинської Америки? Аргументуйте свій висновок.

Головні події

1885 р. – створення Індійського національного конгресу (ІНК)

1889–1901 рр. – «Боксерське повстання» в Китаї

1910 р. – початок революції в Мексиці

1911–1912 рр. – Сінхайська (Уханьська) революція в Китаї

1914 р. – введення в експлуатацію Панамського каналу

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 1

Перші п'ятнадцять років XX ст. позначилися низкою особливостей і проявами нових тенденцій.

Важливою рисою XX ст. став стрімкий технічний прогрес. Винаходи, втілені в нових технологіях і товарах, створювали людям нові можливості й нову якість життя.

У результаті економічних, політичних, національних та релігійних причин посилювалися міграції (переміщення) населення як між континентами (здебільшого з Європи в США й Канаду, до країн Латинської Америки, Австралії та Нової Зеландії; переселення індіанців до Південної Африки), так і всередині континентів (переселення багатьох китайців у країни Південно-Східної Азії).

Початок XX ст. – це період домінування Європи у світі. З одного боку, саме європейські країни поділили майже всю планету на колонії та сфери своїх життєвих інтересів. З іншого – всі незалежні держави світу, за винятком США і Японії, були розташовані саме в Європі. Європейська цивілізація¹, з точки зору європейців, була єдино можливою для всього людства формою цивілізації. Будь-які інші, відмінні від європейської конструкції суспільного і політичного ладу розцінювалися європейцями як «нецивілізовані» і «відсталі».

¹ Цивілізація (від лат. «*цивіліс*» – *цивільний, державний*) – історично сформована сукупність матеріальної й духовної культури, суспільного ладу, способу життя, системи цінностей і норм поведінки суспільства або цілої епохи.

У період між 1900 і 1914 рр. відбувалося стрімке зростання виробництва й матеріального добробуту населення. Слово «прогрес» стало одним з найбільш уживаних.

У політичному житті найбільш успішних країн Європи й США утвердилися ліберальні порядки, засновані на повазі до громадянських прав людини, приватної власності та на засадах ринкової економіки. При цьому залишалася дискримінація в політичному житті жінок, а також афроамериканців у США.

Селянство Західної Європи перетворилося в прошарок вільних дрібних власників, які активно включилися в ринкове господарство, і, поряд з дрібними міськими власниками, стало опорою ліберального устрою.

Наймані робітники фактично стали впливовим п'ятим станом. Робітничий рух не був згуртованим; соціалістичні й соціал-демократичні робітничі партії, а також професійні спілки однаковою мірою претендували на роль вождів робітництва.

Проблема для політиків, які заявляли, що представляють інтереси робітників, полягала у розв'язанні питання: чи можливо поліпшити становище робітників у рамках тогочасного ліберального устрою, чи для цього потрібно зламати його й замінити іншим – соціалістичним? Життєздатними виявилися обидві точки зору, бо насправді було багато кваліфікованих робітників, які жили на рівні середнього класу, але на іншому полюсі були робітники, умови життя яких були нестерпними.

На початку століття у край загострилося національне питання. Теоретично право народів на самовизначення визнавалося за всіма націями, зокрема за українцями, поляками, чехами, словаками та іншими, однак на практиці жодна з імперій не бажала відмовлятися від своїх володінь.

На початку XX ст. поділ світу між провідними державами привів до створення величезних колоніальних імперій. Назрівала війна за переділ колоніальних володінь.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

ТЕМА 2

Що потрібно знати і вміти, вивчивши тему 2:

- *описувати* процес створення Антанти;
- *характеризувати* витоки та природу міжнародних криз і конфліктів на початку XX ст.;
- *пояснювати* процес гонки озброєнь, посилення мілітаризму, шовіністичної пропаганди, причини, привід та початок Першої світової війни, зміну статусу жінки в суспільстві в період війни;
- *визначати* стратегічні плани противників, причини вступу у війну головних її учасників, зокрема США, виходу з війни Росії;
- *показувати на карті* основні театри воєнних дій, воєнні кампанії та битви 1914–1918 рр.;
- *критично аналізувати* завершення та підсумки війни;
- *давати характеристику* визначним діям Першої світової війни;
- *аналізувати та узагальнювати* на основі різних джерел інформації основні втрати внаслідок Першої світової війни;
- *хронологічно зіставляти* події та явища доби;
- *пояснювати зміст і застосовувати поняття і терміни*: «військово-політичний блок», «гонка озброєнь», «мілітаризм», «шовінізм», «анексія».

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- За яких обставин виник Троїстий союз?
- Чому наприкінці XIX ст. загострилися англо-німецькі відносини і, навпаки, потеплішали англо-франко-російські?
- Які незалежні держави виникли на Балканах унаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та рішень Берлінського конгресу 1878 р.?

§ 5. СВІТ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

■ **1. Міжнародні кризи та конфлікти на початку XX ст.** Перший світовій війні передував ряд серйозних міжнародних криз і конфліктів. Франко-пруська війна 1870–1871 рр. і поява на політичній карті світу об'єднаної Німецької імперії, докорінна руйнація традиційної рівноваги сил на континенті поставили на чільне місце в Європі Німеччину. Через боротьбу за ринки збуту загострилися економічні відносини між нею та Росією і, особливо, Британією. Включившись у боротьбу за колонії лише після 1871 р., Німеччина претендувала на рівні права в колоніальних володіннях Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Португалії, виявляючи особливу активність у завоюванні нових ринків.

Проявом зіткнення колоніальних інтересів провідних держав стала *Перша марокканська криза 1905 р.* Вона виникла тому, що Німеччина хотіла застерегти Францію, яка шукала союзу з Англією й Росією, від протидії Німеччині. Об'єктом для цього було обрано Марокко – країну, що займає вигідне стратегічне становище на півночі Африки біля Гібралтарської протоки.

Внутрішня ситуація в Марокко в 1905 р. була вкрай нестабільною, що засвідчило викрадення навесні 1904 р. марокканським радикалом двох заможних американців. Німеччина не мала серйозних інтересів у Марокко, оскільки за Мадридською угодою 1880 р. ця країна належала до сфери впливу Франції – гаранта територіальної цілісності Марокко. Угода, яку підписала й Німеччина, вимагала, щоб жодна країна не вживала в Марокко заходів, попередньо не проконсультувавшись з іншими країнами-підписантами. У лютому 1905 р. Франція порушила цю домовленість, вимагаючи від марокканського султана контролю над тамтешньою армією і поліцією. З Німеччиною Франція з цього питання не проконсультувалася.

Німеччина вирішила приборкати французів і, по можливості, ослабити «сердечну угоду» між Францією і Англією. Оскільки Росія все ще не отямилася від нещодавньої поразки в російсько-японській війні 1904–1905 рр., Німеччина могла не боятися, що росіяни можуть втрутитися в марокканські події. Канцлер фон Бюллов порадив кайзеру Вільгельму II відвідати марокканського султана й запевнити його у своїй підтримці. Це мало засвідчити початок більш агресивної політики Німеччини щодо Франції. Кайзер не виявляв особливого бажання до такої ризикованої подорожі й намагався ухилитися від неї, але фон Бюллов навмисно передав до преси інформацію про те, що візит відбудеться, виправдавшись згодом тим, що, мовляв, уже пізно було щось змінити. Кайзер відмовлявся з кількох причин: по-перше, боявся замаху на своє життя в неспокійній країні, а по-друге, не хотів, щоб його демарш у Марокко спровокував французів до війни.

Наприкінці березня 1905 р. Вільгельм II прибув до марокканського міста Танжер, де виголосив провокаційну щодо Франції промову. У ній

він визнав султана правителем вільної країни і запевнив, що Німеччина підтримає султана проти намагання Франції й надалі панувати в цій африканській країні.

Це був відкритий виклик Франції. Висадка Вільгельма II в танжерському порту супроводжувалася кумедними подіями. То спочатку у воду впав німецький посланник, який поспішав привітати свого імператора, то виявилось, що текст промови Вільгельма до султана не підготовлений, то арабський скакун, присланий султаном у подарунок кайзеру, злякавшись феєрверка, скинув із себе імператора. Такими ж сміхотворними виявляться й результати марокканської кризи для Німеччини.

Повернувшись на своїй яхті до Німеччини, Вільгельм продовжував наполягати, що майбутнє Марокко повинно стати предметом розгляду на міжнародній конференції. Французький уряд не відчував у собі сил, щоб рішуче припинити такі заяви. У результаті відповідальність узяв на себе міністр закордонних справ Франції Делькассе, який подав у відставку.

Конференція, якої так прагнув Вільгельм, відбулася у квітні 1906 р. в Іспанії, але Німеччина на ній нічого не досягла. Її підтримала лише Австро-Угорщина. Хоч на конференції домовилися про незалежність Марокко, але підтримання законності й порядку в країні було доручено Франції та Іспанії. Перша отримала право контролювати марокканські митниці та поставки зброї. Це, по суті, узаконило французьке панування в Марокко. Та головне полягало в тому, що не стільки важливими були рішення конференції, скільки те, що вона продемонструвала єдність європейських держав проти Німеччини.

Боснійська криза 1908 р. На Берлінському конгресі 1878 р. Австро-Угорщині були надані повноваження управляти двома сусідніми з нею провінціями Боснією і Герцеговиною. Жителі цих провінцій були сербами, і Сербія з нетерпінням чекала на той день, коли Боснія і Герцеговина приєднаються до неї. Від самого заснування Австро-Угорської імперії вона зіткнулася з напруженістю в стосунках між австрійським, угорським і слов'янським населенням. Захисником інтересів слов'ян проголосила себе Росія.

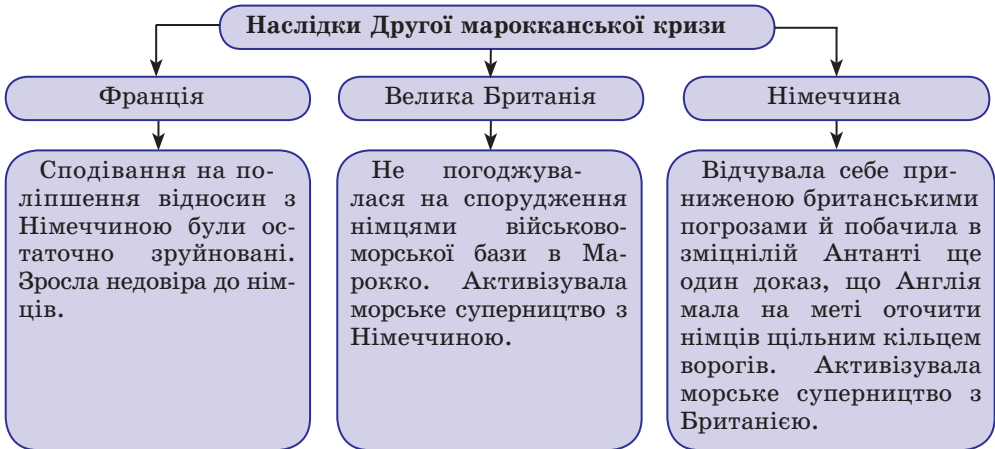
У жовтні 1908 р. Австрія анексувала¹ дві згадані провінції. Росія виступила з рішучим протестом. Виникла загроза зіткнення, причому не стільки між Сербією і Австро-Угорщиною, скільки між останньою і Росією. Бути чи не бути військовому конфлікту значною мірою залежало від Німеччини. Німці ж, дозволивши австрійцям, як висловився Вільгельм, «похизуватися в блискучих військових шатах», стримали Австро-Угорщину, бо також ще не були готовими до війни. Не була до неї готова і Росія, хоч і була принижена тим, що нею зневажили. Врешті-решт обійшлося без кровопролиття, хоча відносини між Росією, з одного боку, та Німеччиною і Австро-Угорщиною – з іншого були ще більше зіпсовані.

Друга марокканська криза: Агадір 1911 р. Після 1906 р. французький вплив у Марокко зріс. При цьому всі інші країни могли вільно торгувати в Марокко, а французькі й німецькі промисловці добре співпрацювали в розробленні в країні корисних копалин. Однак у 1911 р. відбулося одне з численних повстань місцевого населення проти султана й він попросив французів, які виконували поліцейські функції, допомогти відновити порядок. З Франції до Марокко прибули війська, які зайняли столицю країни.

¹Анексія – насильницьке захоплення державою всієї або частини іншої держави або народу і включення її до свого складу.

1 липня 1911 р. на рейді порту Агадір на західному узбережжі Марокко раптово з'явився і став на якір німецький військовий катер (канонерський човен) «Пантера». Це суперечило рішенням міжнародної конференції 1906 р. Німеччина пояснила свої дії тим, що, мовляв, «Пантера» прибула для захисту німців, що проживали в Агадірі. Проте справжні причини були іншими: по-перше, побрязкати зброєю й залякати французів, а по-друге – випробувати міцність англо-французької Антанти.

У цих умовах Велика Британія рішуче стала на захист Франції. Якийсь час здавалося, що війни не уникнути. Але до листопада 1911 р. напруга в німецько-французьких відносинах потроху ослабла. Франція поступилася Німеччині впливом у Конго в обмін на свободу дій в Марокко.

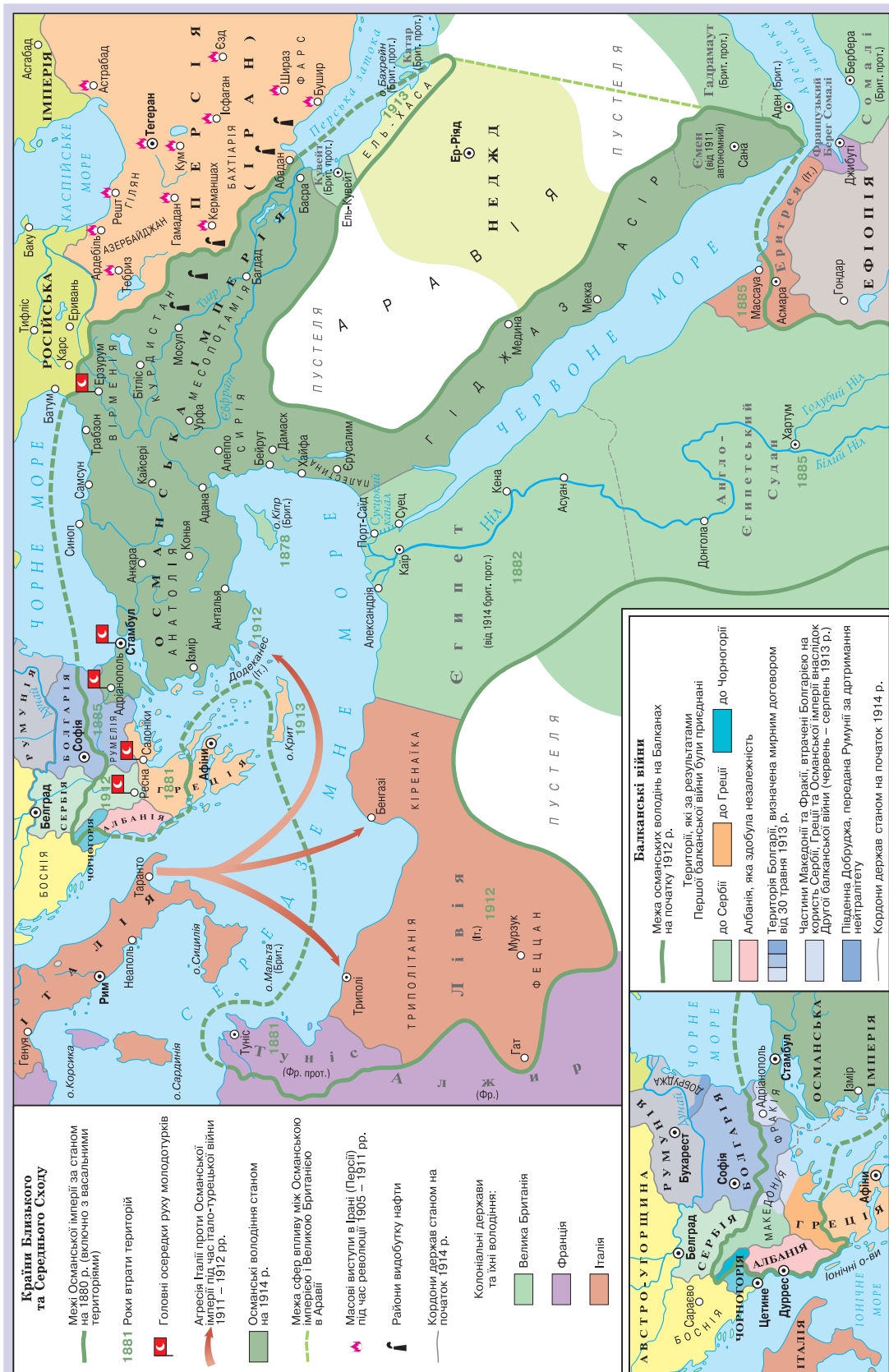

Хоча війни вдалося уникнути, та все ж агадірська криза завдала великої шкоди справі збереження миру в Європі. Велика Британія не погоджувалася на спорудження німцями військово-морської бази в Марокко, й це посилювало морське суперництво між двома країнами. Німеччина відчувала себе приниженою британськими погрозами й побачила в зміцнілій Антанті ще один доказ того, що Англія мала на меті оточити німців щільним кільцем ворогів.

Італія і Триполі. Не лише Німеччина прагнула отримати нові колонії. Скориставшись слабкістю Османської імперії, Італія вирішила захопити Триполі (нині столиця Лівану) – останню частину Османської імперії в Північній Африці. У вересні 1911 р. Італія оголосила Османській імперії війну й зайняла Триполі. Важливість цієї війни полягала в тому, що коли бойові дії поширилися на о. Крит, турки закрили протоку Босфор для судноплавства. Такий крок перешкодив росіянам експортувати своє зерно через Середземне море. Османи проігнорували протести росіян, і полум'я старої ворожнечі між Росією й Османською імперією спалахнуло з новою силою. У результаті італійці, самі цього не бажаючи, спровокували нову кризу на Балканах.

Балканські війни 1912–1913 рр. У 1912 р. Греція, Сербія, Чорногорія і Болгарія об'єдналися в Балканську лігу. Офіційною причиною появи Ліги було заявлено прагнення Балканських держав створити більш сприятливі умови для християн Македонії, що перебувала під владою Османської імперії. Справжня ж причина полягала в тому, що це був ідеальний момент для захоплення всіх територій, що ще залишалися в Європі за Османською імперією. Оскільки головні сили турецької армії вели безуспішну війну в Триполі, то імперія не могла чинити серйозного опору.

Війна розпочалася в листопаді 1912 р. перемогами військ Балканської ліги. За шість тижнів війни практично всі європейські володіння

Османської імперії, за винятком Константинополя, були захоплені військами Ліги. Цей блискавичний успіх не на жарт стурбував як Австро-Угорщину, так і Росію. Австрійці не хотіли допустити, щоб Сербія отримала порт на Адріатичному морі, а росіяни не були зацікавлені в захопленні болгарями, чия армія була найсильнішою з-поміж інших учасників Балканської ліги, Константинополя. Адаже тоді болгар перебрали б від османів контроль над протоками Босфор і Дарданелли. Окрім того, авторитет болгар серед інших балканських народів затьмарив би прагнення Росії позиціонувати себе як єдину «захисницю одновірних братів-християн».

Посли великих держав зустрілися в Лондоні, щоб накреслити нові карти державного устрою на Балканах. За Лондонським мирним договором (травень 1913 р.) Османській імперії залишали під її контролем лише Константинополь і Босфор. Решта її володінь в Європі були поділені між чотирма членами Ліги. Але розподіл задовольнив не всіх з них. Сербія розраховувала розширити свою територію на південь до Адріатичного моря. Щоб не допустити цього, Австро-Угорщина підтримала створення незалежної Албанії. Болгарія, чий внесок у розгром Османської імперії був найбільшим, була невдоволена, що головні здобутки від перемоги дісталися іншим членам Ліги. Тепер Болгарія оголосила війну трьом своїм вчорашнім союзникам. З надією на повернення втрачених територій Османська імперія виступила у війні на боці Болгарії. Болгари були розбиті й втратили багато з того, що отримали за Лондонським договором.

За Бухарестським мирним договором (серпень 1913 р.) Македонія була поділена між Грецією й Сербією. Греки також отримали те, чого вони давно прагнули: Крит. Румунія отримала частину болгарської провінції Добруджа; болгар вимушені були відмовитися від Адріанополя.

Та цей остаточний поділ здобичі вартує набагато менше, ніж загальні результати двох балканських воєн. *По-перше*, погані відносини між Австро-Угорщиною і Сербією стали ще гіршими. Австро-Угорщина була перепоповнена рішучістю не допустити Сербію до моря, а також, наскільки вдасться, придушити прояви слов'янського націоналізму. Територіальні претензії Австро-Угорщини на південному сході Балкан могли бути задоволені лише за однієї умови – Сербія мала зникнути з політичної карти. Зі свого боку Сербія прагнула створити незалежну від Австро-Угорщини потужну слов'янську державу.

По-друге, Балканські війни недовзначно показали, як розподіляються симпатії великих держав. Німеччина обіцяла підтримку Австро-Угорщині проти сербів. Росія в такій же мірі була готова підтримати сербів проти Австро-Угорщини. Болгарія, гірко розчарована своїми територіальними втратами, готова була підтримати австрійців. Італія – союзник Австро-Угорщини – відмовилася допомогти австрійцям на Балканах. Небезпечно загострилися відносини між Австро-Угорщиною і Сербією. Маючи за своєю спиною потужну підтримку з боку Німеччини, Австро-Угорщині залишалося лише терпляче чекати приводу для атаки на Сербію. Цей привід серби дадуть австрійцям у серпні 1914 р.

■ 2. Утворення Антанти. Взаємні претензії європейських держав спонукали їх до утворення *військово-політичних блоків*¹: Троїстого союзу в складі Німеччини й Австро-Угорщини (1879), а також Італії (1882, розірвала договір у 1915). У серпні 1914 р. було підписано німецько-турецький договір, а у 1915 р. до угоди приєдналася Болгарія, після

¹ *Військово-політичний блок* – союз, угода держав з метою спільних дій для вирішення загальних політичних, економічних і військових завдань.

чого об'єднання стали називати Четверним союзом, або Центральними державами.

Натомість Британія, Франція та Росія 1907 р. завершили утворення союзу Антанти (у перекладі з французької – «сердечна угода»). Союзу трьох держав як такого не існувало, адже Англія не мала жодних формальних зобов'язань перед Францією та Росією захищати їх у разі війни з Німеччиною. Антанта існувала на підставі окремих англо-французької (1904) та англо-російської (1907) угод. Єдиного договору між трьома державами не існувало до початку Першої світової війни.

Англо-французька Антанта 1904 р. мала на меті врегулювати територіальні суперечки і укріпити співпрацю проти передбачуваної небезпеки з боку Німеччини. Відтак, англійці розповсюдили свій вплив на Єгипет, а Франція – на Марокко.

Щодо *англо-російської Антанти*, то переговори між Великою Британією і Росією розпочалися в 1903 р. і чотири роки по тому суперництво між ними поступилося дружбі і взаєморозумінню. Поразка Росії у війні проти Японії заспокоїла Англію щодо російських апетитів на Далекому Сході. На Балканах, де вона вже давно протидіяла поширенню російського впливу, ситуація також змінилася.

Чим більше балканські держави ставали незалежними, тим складніше Росії було домінувати над ними. Крім того, з точки зору Англії, споруджена німцями стратегічна залізниця Берлін–Багдад, що проходила через Константинополь (нині Стамбул), фактично крала край намірам Росії контролювати чорноморські протоки Босфор і Дарданелли. Німці в Константинополі становили більшу загрозу якраз для Англії, ніж для багатовікових амбіцій Росії в цьому регіоні. Таким чином, два давні райони, що були яблуком розбрату між Лондоном і Петербургом, більше не турбували англійців.

Етапи утворення англо-франко-російської Антанти

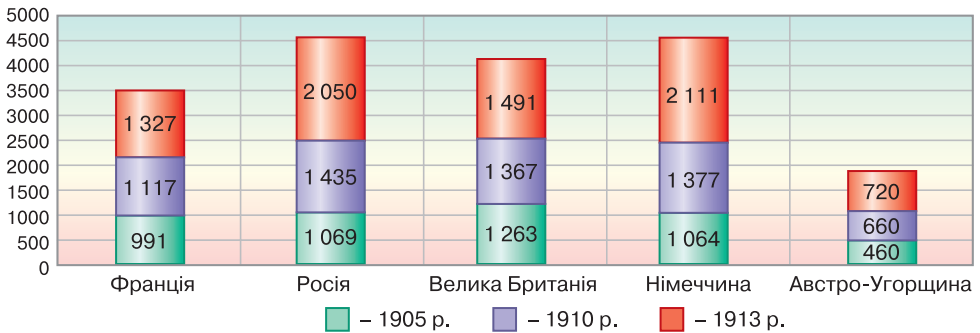
У серпні 1907 р. між Росією та Британією було досягнуто важливих домовленостей:

Країна	Прийняті рішення
Афганістан	Росіяни зберегли свої торговельні права, але не претендували на рівні з англійцями права в Індії. Афганістан було проголошено незалежною державою, але його зовнішню політику значною мірою визначала Велика Британія
Персія (Іран)	Росія і Англія розподілили зони впливу: північ країни, у тому числі й столиця Тегеран, потрапляв під російський вплив, а південь Персії, з його багатими покладами нафти, що вже видобувалася британськими кампаніями, – під англійський. Центральна Персія залишалася нейтральною зоною
Тибет	Проголошувався районом, що перебуває під управлінням Китаю

■ **3. Гонка озброєнь¹. Посилення мілітаризму, шовіністична пропаганда.** На літо 1907 р. між Францією і Росією, а також між Францією, Великою Британією і Росією було укладено угоди. Проте загроза війни, хоч і віддалена, між Антантою і Троїстим союзом залишалася. 1907 р. відбулася II Гаазька конференція (перша – у 1899 р.), яка була покликана досягти угоди про роззброєння. Проте її учасникам домовитися не вдалося, а саму конференцію Вільгельм II назвав «величезною дурницею». Вона обмежилася резолюцією, що, мовляв, «роззброєння було б дуже бажаним». Показово, що німецька делегація участі в головуванні не брала.

Наростання напруги між конкуруючими блоками супроводжувалося нарощуванням військових видатків на гонку озброєнь.

Військові витрати великих держав з 1905 до 1914 рр. (млн дол)

(Складено за: L.Bernlochner und andere. Geschichte und Geschehen. Baden-Württemberg. B. 3. Ernst Klett Schulbuchverlag Leipzig 2000, S. 235)

Одного разу Бісмарк висловився, що єдина річ, якої не можна зробити, це всидіти на гострому багнеті. Він мав на увазі, що рано чи пізно створені армії і флоти повинні будуть вступити в бій. Кожна держава з обох блоків вважала за необхідне зробити все можливе, щоб у разі війни бути сильнішою за противника. Це, у свою чергу, підігрівало шовіністичну пропаганду й психологічно готувало народи до військового зіткнення.

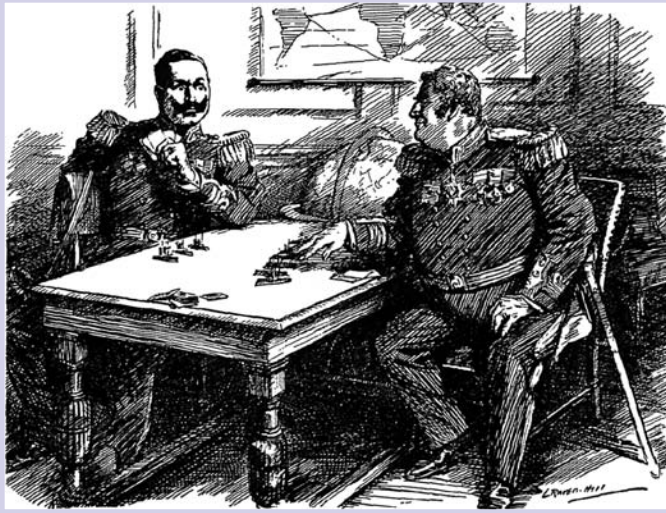
Особливо загострилося англо-німецьке морське суперництво. Німецький адмірал фон Тірпіц докладав неймовірних зусиль, щоб переконати націю в тому, що без потужного військового флоту Німеччині ніколи не досягти імперської величі і економічного зростання. Високих бойових якостей сухопутної німецької армії для утвердження Німеччини в ролі потужної європейської країни, що могла б протистояти Великій Британії, було недостатньо.

Власне, приклад Британії підтверджував, що сильний флот – запорука домінування на континенті. Англійці витрачали на військово-морський флот учетверо більше коштів, ніж Німеччина. Загальновизнаним пріоритетом Англії був флот, що не поступався силі двох разом узятих флотів наступних за Британією країн.

Для того щоб посісти своє «місце під сонцем», німці повинні були мати флот, достатньо потужний, щоб кинути виклик британському флоту в європейських водах.

«Першою ластівкою» нового німецького флоту став модернізований корабель «Тірпіц». Німці, які пишалися кар'єрою сухопутного офіцера

¹Гонка озброєнь – прискорене накопичення запасів зброї та військової техніки, їх удосконалення на базі мілітаризованої економіки і широкого використання у військових цілях наукових і технічних досягнень, якісні й кількісні суперництво у військовій силі між країнами, які протистоять одна одній.

■ «Морський покер» між Вільгельмом II і Джоном Буллом¹. Англо-німецьке морське суперництво. Велика Британія дає зрозуміти Вільгельму II, що вона не допустить зростання німецького флоту

Уїнстон Черчілль, голова Адміралтейства Великої Британії у 1911 р.:

«Я повинен чітко відкинути пропозицію про те, що Велика Британія може коли-небудь дозволити іншій морській державі наблизитися до неї так близько,

щоб за допомогою морського тиску змінювати чи обмежувати її політичне життя».

(E. Woodward. *Great Britain and German Navy*. Oxford, 1935, p. 408)

й ніколи не вважали себе морською нацією, поступово стали активно розвивати військове кораблебудування. Перший морський законопроект був прийнятий Рейхстагом в 1897 р., а вже через три роки новий закон про розбудову військово-морського флоту подвоїв розміри німецького флоту. Він повинен був складатися з 34 лінійних кораблів, 11 важких і 34 легких крейсерів і близько 100 міноносців.

Країна відкрито проголосила, що вона має намір суперничати з Великою Британією в програмі будівництва військових кораблів, у тому числі й підводних. Це була амбітна заявка на боротьбу з Англією за докорінний переділ світу та панування на морі. За винятком соціал-демократів, усі політичні сили Німеччини підтримували курс на створення сильного військового флоту.

3 промови міністра закордонних справ Німеччини Бернгарда фон Булова у Рейхстазі 11 грудня 1899 р.:

«Ми вже не можемо стояти осторонь, як часто робили це раніше... Не можемо з тієї простої причини, що у нас тепер є інтереси у всіх частинах світу ... Швидке зростання нашого населення, безпрецедентне зростання нашої промисловості, ефективність нашої торгівлі, словом, величезний німецький народ спонукають нас втягуватися у світову економіку і світову політику. Коли існує колоніальна Велика

Британія, коли постає Нова Франція, коли росіяни відкривають Азію, ми маємо право на розширення Німеччини не в сенсі завоювання, а розширення нашої торгівлі в мирних цілях... Ми не можемо і не будемо терпіти того, як утискується німецький народ... Якщо ми не матимемо флоту... ми поставимо під загрозу життєво важливі інтереси країни».

[J. Penzier (Hrsg.), *Fürst Bülow's Reden nebst urkundlichen Beiträgen zu seiner Politik*, Bd 1, 1897–1903, Berlin 1907, S. 88 f.]

¹Прізвисько пересічного англійця.

СВІДЧЕННЯ 3

З виступу депутата від Соціал-демократичної партії в німецькому Рейхстазі 8 лютого 1900 р.: «Робітничий клас не зацікавлений у підтримці гонки озброєнь, яка підвищує ризик напруги між цивілізованими країнами та відволікає нас від вирішення невідкладних завдань для нинішнього і майбутніх поколінь. Саме на плечі робітничого класу в основному лягає тягар нових гігантських витрат, у той час як

правлячі класи збільшують свої й без того величезні прибутки, замість того, щоб спрямувати кошти на охорону здоров'я. Тому Асамблея закликає Рейхстаг до безумовної відмови від військово-морського флоту».

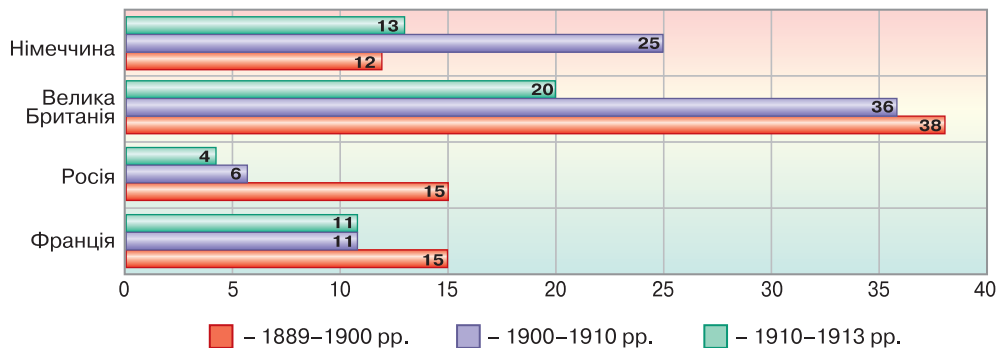
[D. Fricke (Hrsg.), *Dokumente zur deutschen Geschichte 1987/98 bis 1904, Frankfurt, 1977, S. 54 f.*]

Британська сухопутна армія була добре вишколеною, але незрівнянно слабшою порівняно з будь-якою іншою європейською армією. Англійці з молоком матері всмоктували любов до флоту і, як жодна нація, розумілися на його будівництві та застосуванні в бою. Усі політичні партії в англійському парламенті завжди голосували за збільшення видатків на військовий флот, оскільки інше означало б для них політичне банкрутство. До німців усвідомлення важливості флоту, якщо Німеччина прагне стати імперією, рівною Британській, приходило поступово.

Британський адмірал Фішер не мав сумнівів щодо того, що Німеччина була ворогом і потрібно буде рано чи пізно зіткнутися з нею і перемогти. Він навіть запропонував королю Едуарду VII, щоб британський флот раптово атакував військово-морські сили Німеччини й знищив їх до того, як вони стануть надто сильними. Фішер реорганізував увесь британський флот і зосередив три головні ударні морські ескадри в європейських водах. Завдяки дружнім відносинам з Японією Британія могла не перейматися своєю безпекою на Далекому Сході.

У 1906 р. на воду був спущений новий британський лінкор типу «Дредноут». Надалі всі кораблі цієї серії називалися дредноутами. Лінкор цього типу був швидшим і сильнішим, ніж будь-яке інше судно у світі; поява дредноутів враз перетворила всі попередні лінкори на застарілі. Поява англійських дредноутів стала сигналом для Німеччини, що вона теж повинна будувати такі кораблі, щоб не відстати від Великої Британії. Між 1909 і 1911 рр. Німеччина спустила на воду 9 дредноутів. Англійці ж, щоб зберегти свою морську перевагу, – 18.

Гонка морських озброєнь на прикладі будівництва важких кораблів

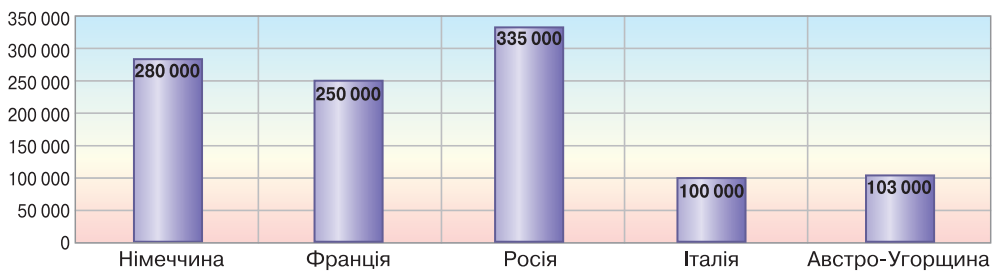

(Складено за: Handbuch des Geschichtsunterrichts, Bd. 5, hrsg. von W. Kleinknecht und H. Krieger, Frankfurt 1965, S. 119 f)

Якщо дредноути давали шанс Німеччині наздогнати Велику Британію в будівництві військових кораблів, то проблема, як і де використати ці кораблі, залишалася нерозв'язаною. Німецькі військові кораблі не могли пройти через Кільський канал, що був відкритий в 1895 р. і який сполучав Балтійське і Північне моря. Канал терміново поглибили і розширили; він був готовий пропускати німецькі кораблі рівно за півтора місяця до початку Першої світової війни. На той час Англія вже зосередила 90 % свого флоту в Північному морі, що дозволило французькому флоту цілком зосередитися на захисті від німців Середземного моря. У ході Першої світової війни майже всі великі військово-морські битви відбуватимуться саме в Північному морі.

Запекла гонка озброєнь не обмежилася кораблебудуванням. З початку XX ст. більшість європейських держав збільшила чисельність своїх армій, постійно переозброюючи їх новими видами зброї.

Щорічний призов на військову службу (тис. осіб) на 1900 р.

Починаючи з 1913 р., темпи збільшення чисельності армій стрімко зросли. Наприклад, у цей рік чисельність німецької армії була збільшена на 120 тисяч. Франція і Росія тим часом збільшили тривалість строкової військової служби. Навіть Велика Британія стала приділяти безпрецедентну увагу своїй сухопутній армії. Англійський міністр оборони Холден організував невеликий, але добре озброєний і навчений експедиційний корпус для відправки його до Європи. Головне ж завдання з оборони Британських островів покладалося на територіальні армії, адже до 1916 р. в Англії не було військової повинності.

Велика увага в гонці озброєнь приділялася виробництву гармат, особливо великого калібру (у Франції важка артилерія перебувала в зародковому стані).

Також розпочалося прискорене будівництво літаків. До 1914 р. на озброєнні армій країн Антанти і Центральних держав було по 150–250 літаків.

У гонці озброєнь брали участь усі великі держави, вона посилювала відчуття того, що війна неминуча.

СВІДЧЕННЯ 4

Джеймс Джолл, англійський історик: «Сама по собі гонка озброєнь створює відчуття того, що війна була неминучою. І хоч уряди заявляли, що їх підготовка до оборонної війни була підтвердженням їх прагненням миру і їх волі запобігти агресії, насправді ж засоби залякування настільки ж прово-

кують, наскільки стримують. У той час, коли деякі уряди були більше ніж інші готові розпочати війну, жоден уряд не був здатний відвернути війну і робив кроки, що наближали початок війни».

(Джолл Джеймс. Истоки Первой мировой войны / Пер. с англ. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998, с. 5–6)

Зі свого боку влада, як у країнах Антанти, так і в державах Троїстого блоку, не шкодувала зусиль і коштів для масованих пропагандистських

акцій. Газети, провідні політики з різних політичних партій наперебій просторікували про неминучість і навіть бажаність воєнного розв'язання суперечностей, переконуючи обивателя, що перемога буде неминуче досягнута. Граючи на чутливих струнах патріотизму й шовінізму¹, населення переконували, що в час суворих випробувань нація має згуртуватися перед обличчям загрози, забувши про внутрішні конфлікти.

Пропаганда мілітаризму й шовінізму застигла очі мільйонам європейців. Активізувалися громадські організації, як-от морські ліги в Німеччині та у Великій Британії, що утворилися наприкінці XIX ст., які пропагували гонку морських озброєнь. Тогочасні політики й письменники прищеплювали людям думку про те, що війна – це звична подія.

СВІДЧЕННЯ 5

Сідней Лоу, англійський публіцист: «Справедлива і необхідна війна не більш жорстока, ніж хірургічна операція. Краще завдати хворому трохи болю і трохи замастити свої руки кров'ю, ніж дозволити хворобі розрос-

тися в ньому настільки, що він стане собі й усьому світу осоружним і помре у повільній агонії».

(Quoted in W.L. Langer/ *The Diplomacy of Imperialism*. New York 1951, p. 90)

СВІДЧЕННЯ 6

Абель Боннар, французький письменник: «Ми повинні прийняти її в усій її дикій поезії. Коли людина кидає себе в неї, це не її інстинкти обнов-

ляють її, але чесноти, яких вона набуває знову... Це війна все оновлює».

(*Le Figaro*, 29 Oct. 1912)

Змінювалися й шкільні підручники з історії.

СВІДЧЕННЯ 7

З французького підручника історії: «Війна не вірогідна, але можлива. Ось чому Франція залишається озброєною і завжди готовою себе захистити... Захищаючи Францію, ми захищаємо землю, на якій ми народжені, найкра-

сивішу й найщедрішу країну у світі... Франція найсправедливіша, свободолюбна і найгуманніша країна».

(E. Lavisse. *Manuel d'Histoire de France/ Revue Historique*, 228. 1962, p. 104)

У кожній країні дітей учили патріотизму, прищеплювали гордість за національні традиції, розповідали про величні подвиги попередників.

СВІДЧЕННЯ 8

Міністр освіти Пруссії (1901 р.): «Німця слід виховувати так, щоб серця молодих людей могли облагороджуватися ентузіазмом за німецький народ і за велич німецького генія».

(R.N. Samuel, R. Hinton Thomas. *Education and Society in Modern Germany*. London, 1949, p. 71)

СВІДЧЕННЯ 9

Французький уряд (1881 р.): «Учителям повинно бути сказано на-самперед... що їх найперше завдання навчити любити й розуміти Вітчизну».

(E. Weber. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914*. London, 1977, pp. 334–335)

¹Шовінізм – пропагування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, поширення ідей національної переваги, розпалювання національної ворожнечі й ненависті. Термін «шовінізм» походить від імені новобранця Ніколи Шовена – героя комедії братів Кон'ярів «Триколірний кокарда» (1831).

Антивоєнні сили були розпорошені. Тих небагатьох, хто в атмосфері передвоєнного психозу наважувався протестувати проти втягування народів у світову бійню, піддавали громадському осуду, переслідували, звинувачуючи у «зраді», а то й фізично знищували.

Хоч світова війна назрівала давно, більшість людей унаслідок мілітаристичної і шовіністичної пропаганди сприймали її як щось нереальне. Преса різних країн за останні роки й місяці перед війною друкувала будь-що: аналітичні театральні рецензії, тонкосльозі романи, любовну поезію, короткі неполітичні новини. Не було лише тривоги стосовно війни, яка вже стояла на порозі. Розкручування гонки озброєнь, призови на службу резервістів, участь у локальних військових конфліктах, шовіністична пропаганда – усе це свідчило, що *мілітаризм*¹ став живильним ґрунтом для світової війни.

Запитання і завдання

1. Поясніть історичні поняття і терміни: «військово-політичний блок», «гонка озброєнь», «мілітаризм», «шовінізм», «анексія».
2. Схарактеризуйте витоки та природу міжнародних криз і конфліктів на початку XX ст. Назвіть причини загострення міжнародної обстановки. Як і чому, на Вашу думку, держави були зацікавлені в такому загостренні?
3. Використовуючи історичну карту, схарактеризуйте головні міжнародні кризи початку XX ст.
4. Використовуючи матеріал пункту 1, складіть логічну таблицю за такою формою: «Міжнародні кризи та конфлікти на початку XX ст.»
5. Чому промова Вільгельма II у Танжері була розцінена у Франції як провокаційна?
6. Опишіть процес створення Антанти.
7. Якими були основні напрямки гонки озброєнь на початку XX ст.? Використовуючи *Свідчення 2*, поясніть, чому великі країни, найперше Англія, а згодом і Німеччина, надавали великого значення будівництву військово-морського флоту.
8. Проаналізуйте *Свідчення 2* і 3. У чому, на Вашу думку, принципові розбіжності у ставленні до гонки морських озброєнь німецького урядовця та представника Соціал-демократичної партії?

Дата	Країни – учасниці конфлікту (кризи)	Причини конфлікту (кризи)	Хронологія подій	Наслідки

9. Чи погоджуєтеся Ви з тим, що гонка озброєнь може стримувати країни від розв'язання війни (*Свідчення 4*)? Відповідь обґрунтуйте.
10. Проаналізуйте *Свідчення 5–9*. Що спільного між висловлюваннями в цих документах?

Головні події

1905 р. – Перша марокканська криза
1907 р. – завершення формування Антанти
1908 р. – Боснійська криза
1911 р. – Друга марокканська криза; загарбання Італією Триполі
1912–1913 рр. – Балканські війни

¹*Мілітаризм* – державна ідеологія, спрямована на виправдання політики прискореного нарощування військової потужності держави і, одночасно з цим, допустимості використання військової сили при вирішенні міжнародних і внутрішніх конфліктів.

Головні події передвоєнної історії

Дата	США	Франція	Німеччина	Росія	Балкани	Велика Британія	Італія	Схід
1900						Перемога на виборах Консервативної партії		«Боксерське повстання» в Китаї
1901	Убивство Президента У. Мак-Кінлі. Початок президентства Т. Рузвельта					Смерть королеви Вікторії – Едуард VII		
1902						Мирний договір з бурами. Англо-японський союз. Закон про освіту		Англо-японський союз
1903				Утворення більшовицької партії				
1904		Англо-французька Антанта		Початок російсько-японської війни		Англо-французька Антанта		Початок російсько-японської війни
1905		Закон про відокремлення церкви від держави	Візит Вільгельма II в Танжер (I марокканська криза)	Завершення російсько-японської війни. Портсмутський договір. «Кривава неділя». Початок революції		Утворення Лейбористської партії		Завершення російсько-японської війни. Портсмутський договір
1906				Століпінські реформи		Перемога на виборах Ліберальної партії. Спорудження дредноута		

Дата	США	Франція	Німеччина	Росія	Балкани	Велика Британія	Італія	Схід
1907				Англо-російська Антанта		Англо-російська Антанта		Тимчасовий розкол в Індійському національному конгресі (ІНК)
1908			Англо-німецьке морське суперництво		Боснійська криза	Англо-німецьке морське суперництво. Пенсійне законодавство		
1909	Обрання Президентом У. Тафта							
1911			II марокканська криза. Конфлікт з канонеркою «Пантера» в порту Агадра	Вбивство П. Століпіна		Парламентський акт. Страхувальний акт	Захоплення Триполі	Початок Сінхайської (Уханьської) революції в Китаї. Повалення монархії
1912	Обрання Президентом В. Вільсона				I Балканська війна			Завершення Сінхайської (Уханьської) революції
1913	Початок президентства В. Вільсона				Лондонський договір. II Балканська війна. Бухарестський мир	Закон про профспілки (тред-юніони)		
1914	Антитрестівський закон		Договір з Османською імперією про приєднання останньої до Троїстого союзу		Договір Османської імперії з Німеччиною про приєднання до Троїстого союзу			

§ 6. ПОЧАТОК ТА РОЗГОРТАННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

■ **1. Причини війни.** Після війни держави-переможниці її винуватицею назвали Німеччину. Але ця війна виникла через цілком певні історичні причини та безпосередні приводи. Причини війни полягали в протистоянні між провідними європейськими країнами. Поява на політичній карті світу внаслідок франко-прусської війни об'єднаної Німецької імперії, порушення рівноваги сил на континенті поставили на чільне місце в Європі Німеччину. Через боротьбу за ринки збуту загострилися її відносини, насамперед економічні, з Великою Британією, Росією та Францією. При цьому найглибша прірва в стосунках пролягла якраз між Британією і Німеччиною.

Країна	Взаємні претензії
Німеччина	<ul style="list-style-type: none"> Як нова динамічна імперія в Європі прагнула стати військовим, економічним і політичним лідером на континенті. Включившись у боротьбу за колонії лише після 1871 р., претендувала на рівні права в колоніальних володіннях Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Португалії; виявляла особливу активність у здобутті ринків. Розцінювала російсько-французький союз як угоду, що мала на меті підірвати могутність Німеччини.
Австро-Угорщина	<ul style="list-style-type: none"> Прагнула утримати захоплені нею в 1908 р. Боснію і Герцеговину. Протидіяла Росії, що перебрала на себе роль захисника усіх слов'ян на Балканах, та Сербії, яка претендувала на роль об'єднавчого центру південних слов'ян імперії.
Франція	<ul style="list-style-type: none"> Прагнула реваншу за поразку від Німеччини. Виношувала намір повернути Ельзас і Лотарингію, відокремлені від неї Німеччиною після франко-прусської війни. Зазнавала збитків від конкуренції німецьких товарів на своїх традиційних ринках збуту. Остерігалася нової німецької агресії. За будь-яку ціну прагнула зберегти свою колоніальну імперію, особливо Північну Африку.
Росія	<ul style="list-style-type: none"> Претендувала на вільний прохід свого флоту в Середземне море, а відтак наполягала на ослабленні чи перегляді на свою користь режиму контролю над протокою Дарданелли. Розцінювала будівництво залізниці Берлін–Багдад (1898) як недружній з боку Німеччини акт, посиляючись на те, що це зазіхає на її права в Азії за російсько-британським договором 1907 р. про розподіл сфер впливу в цьому регіоні. Протидіяла австрійському і німецькому проникненню на Балкани. Наполягала на своєму винятковому праві протекторату над усіма слов'янськими народами; підтримувала на Балканах налаштованих проти Австрії і Туреччини сербів і болгар.
Велика Британія	<ul style="list-style-type: none"> Вела проти Німеччини неоголошену економічну та торговельну війну. Вела активні військово-морські приготування на випадок агресивних дій з боку Німеччини. Через потенційну німецьку загрозу відмовилася від традиційної для країни політики «блискучої ізоляції» і перейшла до політики утворення антинімецького блоку держав. Не вибачила Німеччині підтримку бурів у англо-бурській війні 1899–1902 рр. Не мала наміру відсторонено споглядати за проникненням Німеччини в райони, які вважала «своїми»: Східну та Південно-Західну Африку.

Країна	Взаємні претензії
Сербія	<ul style="list-style-type: none">Новоутворена (у 1878 р.) держава прагнула утвердитися на Балканах як лідер слов'янських народів півострова.Виношувала плани утворення Югославії, включивши до неї всіх слов'ян, які проживали на півдні Австро-Угорської імперії.Неофіційно підтримувала націоналістичні організації, що боролися проти Австро-Угорщини.

■ **2. Сараєвське вбивство – привід до війни.** У червні 1914 р. центром світової уваги стало боснійське місто Сараєво. Боснія була на той час частиною Австро-Угорщини, але її сербське населення виступало за приєднання до сусідньої Сербії.

28 червня 1914 р. член сербохорватської націоналістичної групи Гаврило Принцип застрелив наступника австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину. Убивства відомих людей були в історії звичним явищем, але жодне з них не спричинило такої гострої міжнародної кризи, як убивство ерцгерцога.

Австро-Угорщина поклала відповідальність за трагедію на Сербію, 23 липня пред'явила їй ультиматум і стала готуватися до війни. У конфлікт між двома державами відразу були втягнуті інші країни, пов'язані з ними союзницькими договорами: Австро-Угорщину підтримувала Німеччина, а Сербія була тісно пов'язана з Росією. У свою чергу росіяни розраховували на до-

помогу Франції та Англії. Отже, із самого початку було очевидним, що в разі війни вона не обмежиться сербсько-австро-угорським фронтом.

■ Вбивство Франца Фердинанда

Витяг з протоколу засідання австро-угорського уряду 7 липня 1914 р.:

«...Чисто дипломатичний успіх, коли б він закінчився цілковитим приниженням Сербії, не мав би цінності. Тому треба пред'явити Сербії настільки радикальні вимоги, щоб можна було заздалегідь

передбачити їх відхилення і вдатися до радикального розв'язання питання через воєнне втручання».

(Conrad von Hutzendorff F. *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918. Bd IV. Wien – Berlin, 1924, s. 51*)

3 повідомлення австро-угорського посла в Берліні про зустріч з Вільгельмом II 5 липня 1914 р.:

«Кайзер сказав мені, що ми можемо покластися на цілковиту підтримку Німеччини. На думку кайзера Вільгельма, не варто зволікати. Якщо між Австро-

Угорщиною і Росією вибухне війна, то Німеччина стане на наш бік. Кайзер шкодуватиме, якщо ми не скористаємося теперішньою ситуацією, яка тепер усім нам на користь...».

(McAlevy T. *Modern World History. Cambridge University Press, 1996, p. 7*)

СВІДЧЕННЯ 1

СВІДЧЕННЯ 2

Проте впродовж трьох тижнів після Сараєвського вбивства ніхто ще не усвідомлював, що насувається страшна війна, і заможні європейці звично виїздили на літні канікули. Навіть командувач сербської армії поїхав приймати ванни на австрійський курорт.

У Берліні вважали, що навіть якщо Росія і виступить на боці Сербії, то неодмінно програє. Проте німці не могли бути певними, чи воюватиме Британія.

■ 3. Початок Першої світової війни. Хоч Англія була пов'язана з Росією та Францією, юридично вона не була зобов'язана воювати на їхньому боці. Оскільки криза розвивалася, то чимало англійських урядовців вважали за необхідне оголосити, що в разі війни Англія неодмінно битиметься разом з Росією і Францією. Вони сподівалися, що це злякає німців і відверне війну. Та все ж британський уряд намагався уникнути війни шляхом переговорів з Німеччиною.

Тим часом 28 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. У відповідь Росія оголосила спочатку часткову, а потім і загальну мобілізацію, проігнорувавши вимогу Німеччини скасувати мобілізацію як недружній щодо Берліна акт. Не одержавши відповіді, Німеччина **1 серпня 1914 р. оголосила Росії війну**¹. Цей день офіційно вважається датою початку Першої світової (або Великої) війни. 3 серпня війну було оголошено також Франції; того ж дня німецькі війська вторглися у нейтральну Бельгію. 4 серпня війну Німеччині від власного імені та своїх домініонів (Канада, Ньюфаундленд, Австралія, Нова Зеландія) оголосила Британія. З-поміж британських домініонів лише Південна Африка не вступила у війну через внутрішню політичну напругу (симпатії африканерів, які в англо-бурській війні боролися проти Британії, були на боці Німеччини).

Стратегічні плани супротивників

Німеччина: Сподівалася, що Англія залишиться у війні нейтральною. Відповідно до плану *бліцкригу*², розробленого генералами А. Шліффеном і Х. Мольтке, передбачалося завдати блискавичного удару на Заході проти Франції через Люксембург і Бельгію, одночасно ведучи стримуючі оборонні бої на Сході проти Росії. Після розгрому Франції мала наступати черга Росії ще до того, як російська армія завершить мобілізацію

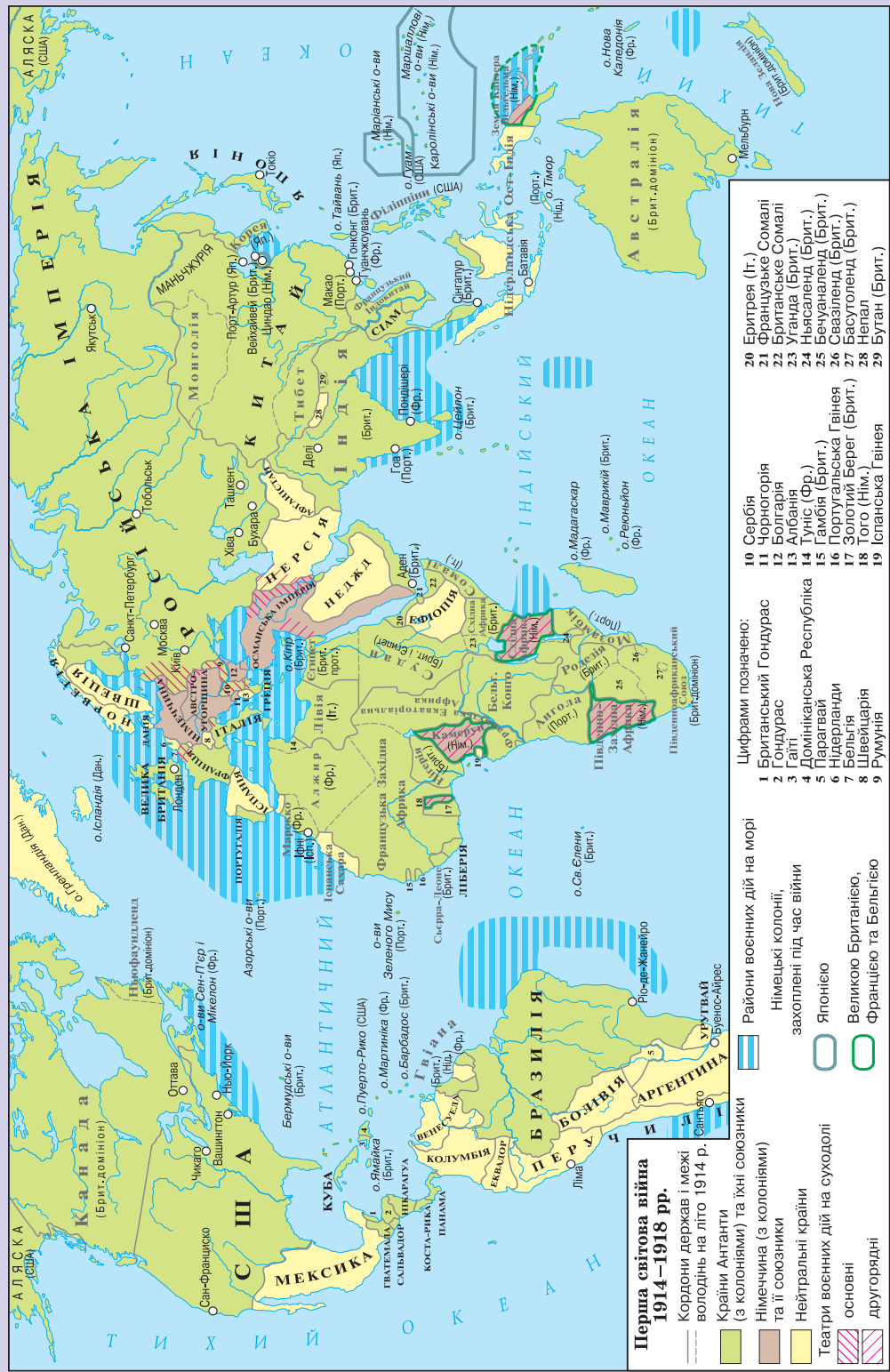
Австро-Угорщина: Планувала вести війну на два фронти: проти Росії і на Балканах

Франція: Французький військовий план передбачав швидкий прорив в напрямку Рурської долини, промислового серця Німеччини, що мало б позбавити Німеччину ресурсів для ведення тривалої війни й змусити її капітулювати

Росія: Планувала наступати відразу на двох напрямках: північно-західному проти Німеччини і південно-західному – проти Австро-Угорщини силами у 800 тис. багнетів

¹З початком війни в Росії було перейменовано назву столиці із Санкт-Петербурга в Петроград.

²*Бліцкриг* (нім. Blitzkrieg – блискавична війна) – план ведення швидкоплинної війни, відповідно до якого перемога досягається за декілька днів чи місяців, перш ніж противник встигне відмобілізувати і розгорнути свої основні військові сили.

Війна набрала спочатку загальноєвропейського, а згодом і світового характеру. 1914 р. на бік Антанти стали Сербія, Бельгія, Люксембург, Японія, 1915 р. – Італія, 1916 р. – Румунія і Португалія, 1917 р. – Греція і США.

Початок війни спричинив небачений розмах войовничих настроїв у воюючих країнах. Тих, хто виступав проти війни, як, наприклад, французького соціаліста Жана Жореса, фанатики просто вбивали.

■ Німецькі вояки відправляються на Західний фронт (Europe & the World. 1870 to the present day, p. 153)

■ **4. Бойові дії в 1914 р.** Основними театрами бойових дій були: Західний фронт (на західному кордоні Німеччини), Східний фронт (на східному кордоні Німеччини). Другорядними – північ Італії, Балкани, Османська імперія та німецькі колонії.

Бойові дії на Західному фронті було розпочато 4 серпня німецьким вторгненням у Бельгію і Люксембург в обхід оборонних споруд на французько-німецькому кордоні. На неприступності французького кордону будувалася вся оборонна доктрина Франції. Але німці, відповідно до розробленого в 1905 р. начальником німецького генерального штабу Альфредом фон Шліффеном плану («план Шліффена»), обійшли її.

На розгром Франції за «планом Шліффена» відводилося не більше одного місяця. Після цього німецькі війська мали бути перекинуті залізницями на Схід і завдати поразки Росії.

Проте події для німців розгорталися не зовсім так, як вони передбачали. Німецькі дивізії наразилися на «незапланований» опір Бельгії (особливо наполегливо чинили опір фортеці Любез і Антверпен), а тим часом французи вступили в Ельзас-Лотарингію і рушили на Берлін. Ціною надзусиль французьку армію було зупинено, й німецькі війська, захопивши Бельгію і Північну Францію, досягли р. Марни.

На початку вересня вони, зламавши опір франко-англо-бельгійських дивізій, були вже за 25 км від Парижа. Та темпи наступу почали згасати. У той же час армії Антанти під орудою французького генерала Жозефа Жоффра зненацька для німецького командування перейшли в контрнаступ і відкинули німців до р. Ени.

Під час битви на Марні (початок жовтня 1914 р.) на фронті завдовжки 230 км 5 німецьких армій (900 тис. вояків) зазнали поразки від 5 французьких армій і англійського експедиційного корпусу (понад 1 млн вояків) й відступили. Фронт стабілізувався по лінії р. Іпр (Північна Бельгія) – м. Верден (Франція). На полі битви залишилося близько 600 тис. вбитих і поранених з обох боків.

Тим часом на Східному фронті, щоб відволікти сили Центральних держав від Парижа, у середині серпня дві російські армії (генералів Павла Ранненкампфа і Олександра Самсонова) вторглися у Східну Пруссію. Через неузгодженість дій між російськими командувачами і, навпаки, завдяки чіткій взаємодії німецьких генералів Пауля фон Гінденбурга і Еріха Людендорфа німецькі війська оточили російські армії і в серії військових операцій, відомих як битва під Танненбергом, роз-

били їх. У цій битві Росія втратила 20 тис. вбитими, 92 тис. полоненими і всю артилерію. Генерал О. Самсонов наклав на себе руки. У середині вересня росіяни залишили Східну Пруссію.

СВІДЧЕННЯ 3

Французький посол в Росії М. Палеолог: «Битва... триває із жорстокістю. Яким би не був остаточний результат, достатньо вже того, що боротьба триває, щоб англійські і фран-

цузькі війська мали час переформуватися в тилу і просунутися вперед».

(Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. М., 1923, с. 122)

СВІДЧЕННЯ 4

Солдат російського Каширського полку: «...Наступ затих до 11-ї години. За цей час німцями був підготовлений артилерійський вогонь по Каширському полку з усіх боків з легких і важких гармат. Вогонь був надзвичайно сильним,

стріляло не менше 100–150 гармат. Здалеку здавалося, що каширці разом із землею піднесені в повітря. Врятуватися вдалося небагатьом...».

(Яковлев Н. 1 августа 1914. М., 1974, с. 58)

■ **І. Владіміров.**
Поразка російської армії
в Галичині

Майже одночасно з наступом у Східній Пруссії 8-ма російська армія генерала Олексія Брусилова атакувала німецькі й австро-угорські війська в Галичині. У ході Галицької битви (серпень–вересень) росіяни зайняли Львів, але на територію Німеччини прорватися не зуміли. У цій битві з обох боків брали участь 1,5 млн вояків. Перекинувши два додаткові армійські корпуси, Центральним державам вдалося зупинити О. Брусилова. Але сили австрійської армії на Східному фронті були настільки підірвані, що вона могла вистояти лише за німецької підтримки.

Успішно для російського командування складалася ситуація на Балканах, де серби стримували австрійські сили під Белградом. Однак невдачі Центральних держав були в повній мірі компенсовані вступом 1 листопада у війну на їхньому боці Туреччини. Дався взнаки багаторічний сильний вплив на цю країну Німеччини. Туреччина стала цінним набутком Центральних держав, адже вони отримували міцну опору на стратегічно важливому Середньому Сході. Більше того, турки відкрили для німецького флоту Босфор. Це дало змогу німецьким кораблям атакувати російські порти і флот на Чорному морі.

■ Окопи після бою

З кінця літа 1914 р. настала «сидяча», або «окопна», війна – війська окопувалися і не вели масштабних бойових дій. У вологих окопах набагато більше солдатів гинуло від хвороб, ніж від куль противника.

Війна на морі. Для британців «сухопутна» війна була незвичною. Чи не кожен британець був у душі моряком; цілі покоління англіїців виховувалися на романтичних історіях морських пригод і перемог британського флоту; кожен з них вважав себе неперевершеним експертом у морських справах.

Упродовж багатьох років британський флот суперничав з німецьким, тому завдяки обачливості Уїнстона Черчілля, який тоді обіймав посаду морського міністра Великої Британії, до кінця липня 1914 р. було проінспектовано всі бухти і за 5 днів до початку війни приведено флот у бойову готовність. Начищений до сліпучого блиску, швидкісний британський флот викликав захват і впевненість серед співвітчизників.

Перший успіх прийшов до британських моряків тоді, коли в Тихому океані австралійський крейсер «Сідней» потопив німецький корабель «Інден». Проте масштабні бойові дії велися лише в Південній Атлантиці. Тут німецький флот під командуванням адмірала фон Шпее затопив два британські судна біля узбережжя Чилі, але в грудні 1914 р. біля Фолклендських островів був потоплений британським «Адміралом Штардом».

Наприкінці 1914 р. німецький флот зосередився в Балтійському морі і контролювався англійцями з морської бази Скапа Флоу. Моря стали вільними від надводних кораблів, а підводна війна німецьких субмарин ще не розпочалася.

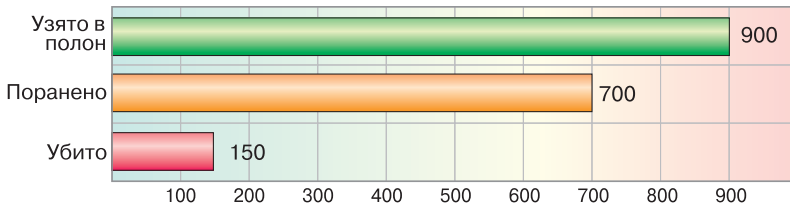
У цілому воєнна кампанія 1914 р. завершилася на користь Антанти. Німцям в ході бліцкригу не вдалося досягти головної мети – завдати поразки Франції з подальшим перекиданням військ проти Росії. Австрійці зазнали поразки в Галичині й Сербії, турецькі війська – у Східній Туреччині. Японці на Далекому Сході захопили порт Цзяо-Чжоу, Каролінські, Марсіанські й Маршаллові острови. Спільними зусиллями англо-французьких військ у Африці було захоплено Того і досягнуто переваги над німцями в Камеруні та Східній Африці.

■ **5. Кампанія 1915 р.** Віддаючи собі звіт у тому, що «план Шліффена» зазнав краху, у 1915 р. німецьке командування на Західному

фронті перейшло до стратегічної оборони. Основні зусилля воно зосередило на Східному фронті, щоб завдати поразки Росії і вивести її з війни. Навесні німці завдали поразки російським військам біля Мазурських озер і остаточно витіснили їх зі Східної Пруссії.

По тому у травні німецько-австрійські війська прорвали російську оборону на південному фланзі російського фронту на ділянці завдовжки в півсотні кілометрів і на осінь зайняли Польщу, Галичину й частину Білорусії та Прибалтики.

Втрати російської армії (тис. вояків)

1915 р. боротьба Антанти й Центральних держав за залучення нових союзників поширилася й на Італію. Ця країна хоч і була членом Троїстого союзу, але з початком війни оголосила про свій нейтралітет.

Власне, позиція Італії залежала від того, який блок запропонує їй більші територіальні надбання, тому вона одночасно вела переговори як з Антантою, так і з Центральними державами.

Урешті-решт, наприкінці квітня 1915 р. Італія підписала таємний Лондонський договір з Англією, Францією та Росією і за 50 млн фунтів англійської позики зобов'язалася через місяць відкрити новий фронт проти Центральних держав. На початку травня вона офіційно вийшла з Троїстого союзу, а 23 травня 1915 р. оголосила війну Австрії. Щодо Німеччини, то до серпня 1916 р. Італія формально залишалася з нею в мирі.

Природно, що вступ у війну Італії – досить слабкої у військовому відношенні країни – не привів до негайного краху Німеччини та її союзників. Так само, власне, як і приєднання у жовтні 1915 р. до Центральних держав Болгарії.

СВІДЧЕННЯ 5

Російський міністр закордонних справ Сазонов 4 серпня 1914 р.: «З огляду на малу надію здобути бажане від Німеччини і Австрії Італія могла б

розпочати обмін думок з нами на зазначеному ґрунті».

(Історія дипломатії. Т. 2. К., 1948, с. 259)

СВІДЧЕННЯ 6

Лондонський договір (1915 р.):

«...Стаття 4. За мирним договором Італія отримає Трентино, Цизальпійський Тіроль... а також Трієст, графства Горицу і Градиску, всю Істрію...

Стаття 5. Італія отримає також провінцію Далмацію...

...Стаття 8. Італія отримає... острови Додеканесу...

...Стаття 11. При відшкодуванні воєнних витрат цієї війни Італія отримає частку, що відповідатиме її зусиллям і жертвам».

(Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952, с. 437–440)

У підсумку одинадцяти сутичок біля р. Ісонзо (1915–1917 рр.) австрійські дивізії повністю блокували італійську армію, яка зазнала набагато масштабніших втрат (725 тис.), ніж австрійці.

Дванадцята битва на р. Асонзо, відома як битва при Капоретто, закінчилася перемогою австрійської армії. Проте переможці були відкинуті й після битви при Вітторіо Венето остаточно відступили.

1915 р., як і друга половина попереднього року, видався на Західному фронті таким же безрадисним. Ворожі армії тонули в малярійних болотах і гинули від артилерійських снарядів. Артилерія в цій війні набула не баченого раніше значення, і її вогонь не давав не те що вести наступальні дії, а навіть голову підняти. Викопавши окопи і траншеї, війська обох сторін вичікували.

■ Такими 10-річний французький хлопчик з міста Седана зобразив у 1915 р. вояків армій воюючих країн

За цей час було збудовано розгалужену систему ходів, прокладено телефонні лінії, гірські дороги і залізниці. Союзні армії намагалися вести наступальні операції, але через 2–3 км змушені були зупинитися під артилерійським вогнем противника, втрачаючи тисячі солдатів і офіцерів. Жодного скільки-небудь серйозного просування вперед не було; битви повторювалися, отримуючи нові порядкові номери: Друга

■ Наслідки газової атаки німців. Осліплі солдати ідуть до шпиталю

битва на Іпрі (квітень–травень 1915 р.), Друга битва у Шампані (вересень–листопад 1915 р.). Першу серйозну спробу атакувати німці здійснили у травні 1915 р. в районі р. Іпр, уперше застосувавши отруйні гази. У результаті німецької газової атаки понад 5 тис. британських і французьких вояків загинули, а ще 10 тис. отримали тяжкі отруєння.

Наприкінці лютого 1916 р., зосередивши на вузькій ділянці фронту 1400 гармат і маючи триразову чисельну перевагу, німецьке командування розпочало штурм французького міста Верден – ключового пункту оборони французів. Розпочалася **Верденська битва**, що увійшла в історію як «верденська м'ясорубка». Вибухи 14-дюймових артилерійських снарядів, які в друзки розтрощували старовинні палаци Вердена, ознаменували початок жакливого бомбардування слабких оборонних споруд міста.

■ *Ми ще з вами розквітаємося! Карикатура з французького журналу*

Підкріплення могли надходити до Вердена лише єдиною дорогою, названою Таємним шляхом. Цією дорогою французи за час битви перекинули 78 дивізій. Пробираючись до міста, солдати потерпали від голоду і нестачі питної води. «Один шматочок їжі, один ковток води за час маршруту, один жарт і одна пісня в корпусній роті», – писав французький військовий лікар.

Командувач оборони міста французький маршал Філіпп Петен неухильно виконував наказ за будь-яку ціну утримати Верден. Місто насправді було врятоване, але ціною перемоги стала загибель французької армії. Бойовий дух Франції було підірвано, країна оплакувала жертви Вердена до закінчення війни. Не меншими були й німецькі втрати. У цілому на полі бою загинуло понад 700 тис. французьких і німецьких солдатів.

На Балканах війська німецького блоку, перемігши Сербію, у жовтні 1915 р. взяли Белград; болгарські і турецькі війська зазнали невдачі у Греції.

Османська імперія виявилася більш стійкою у військовому відношенні, ніж передбачалося. Попри важкі втрати, війська з Австралії,

Нової Зеландії і Британії зазнали невдачі в боях проти турків у Галіполі. Тим часом після поразки під Кут-аль-Амарою (1915 р.) припинилася Месопотамська кампанія.

■ **6. Військові події 1916 р.** Мужність захисників Вердена вселила впевненість у командувача британських сил генерала Хейга. Він сподівався, що *наступ на р. Соммі* стане вирішальною операцією, що змусить Німеччину капітулювати. 1 липня 1916 р. англійці і французи пішли в наступ. Війська атакували, занурившись у хвилі Соммі, майже пліч-о-пліч – ідеальна ціль для німецьких кулеметів.

У середині серпня вперше у військовій історії була проведена танкова атака, у якій англійці задіяли 32 бойові машини, з них до німецьких окопів дійшли 18 (5 застрягли в болоті, а 9 відстали через поломки). І хоча вони просуваюлися зі швидкістю 6 км на годину, психологічний вплив на німецьку піхоту був приголомшливим.

Безплідні атаки англійців і французів затягнулися до дощового листопада. Німці відступили лише на декілька кілометрів, але це не була панічна втеча – генерал Гінденбург організовано відвів уцілілих вояків на заздалегідь підготовлені укріплення. У цій битві англійці втратили 400 тис. солдатів і офіцерів, французи – 200 тис., німці – 800 тис.

Не здобула Німеччина перемог і на морі. Спроба німецького флоту під орудою адмірала Максиміліана фон Шпее прорвати наприкінці травня 1916 р. британську морську блокаду біля півострова Ютланд зазнала невдачі. У битві, у якій брали участь понад 250 кораблів, що не принесла перемоги жодній зі сторін, був розвіяний німецький міф про те, що одна-єдина «вирішальна» битва може різко повернути кермо війни.

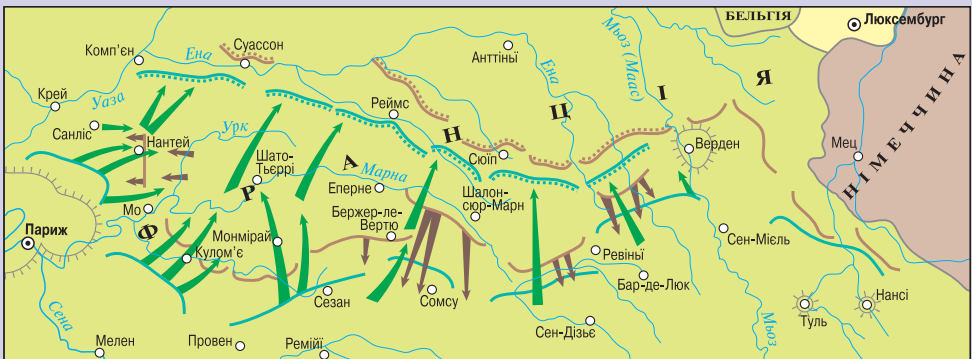
У час, коли на Західному фронті точилися запеклі бої під Верденом, у червні 1916 р., російська армія генерала О. Брусилова прорвала на Східному фронті лінію оборони австрійських і німецьких військ на ділянці близько 350 км. Втративши 1,5 млн бійців, німці й австрійці залишили Львів і Чернівці. За півтора тижня росіяни просунулися більш як на 70 км, що для Першої світової війни було небаченою швидкістю. Проте для розвитку успіху О. Брусилову забракло сил, і він змушений був перейти до оборони.

Друга його спроба прорватися через австро-угорську оборону виявилася невдалою. Проте дії російських військ суттєво посприяли французам, які з останніх сил утримували Верден. Німецьке командування, перекинувши з-під Вердена шість дивізій, зуміло до жовтня 1916 р. зупинити російський наступ.

Наступу О. Брусилова сприяв і вступ у серпні у війну Румунії, хоча румунська армія й зазнала блискавичної поразки від болгарських і турецьких військ, у результаті якої впав Бухарест.

■ Карикатура «Плоди війни»

Битва на Марні (1914 р.)

----- Укріплені райони
 ————— Розташування військ напередодні битви (5.IX.1914 р.)

Напрямки ударів
 ————— німецьких військ
 ————— військ Антанти

----- Лінія фронту після битви (16.IX.1914 р.)
 ————— Кордони держав на 1914 р.

Масштаб 1:2 500 000

Дарданелльська операція (1915 р.)

----- Розташування турецьких військ до початку операції
 ————— Спроба форсування Дарданелл англо-французьким флотом у лютому-березні 1915 р.
 ————— Десантування англо-французьких військ
 Напрямки військових дій
 ————— турецьких військ
 ————— військ Антанти
 ————— Прорив англійських підводних човнів у Мармурове море
 ————— Битви на морі
 ————— Лінія фронту на грудень 1915 р.

Масштаб 1:1 800 000

Брусиловський прорив (1916 р.)

----- Лінія фронту на початок наступу (4.VI.1916 р.)

Напрямки ударів російських військ

Контрудари австро-німецьких військ

----- Лінія фронту на кінець наступу (серпень 1916 р.)

----- Кордони держав на 1914 р.

Масштаб 1:4 000 000

Верденська битва (1916 р.)

----- Розташування німецьких військ на початку битви

----- Французькі оборонні рубежі та форти

Напрямки ударів німецьких військ

----- Лінія фронту на вересень 1916 р.

Контрнаступ французьких військ

----- Розташування французьких військ на грудень 1916 р.

Масштаб 1:500 000

Битви Першої світової війни

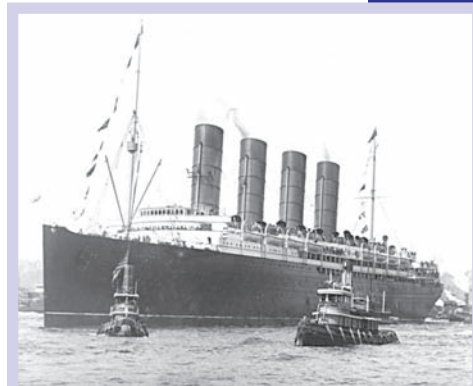
3 листа, знайденого у загиблого російського солдата: «Дорога матусю, краще б ти мене на світ не народила, краще б маленьким у воді вто-

пила, так я тепер мучусь...».

(История гражданской войны в СССР.
Т. 1. М., 1953, с. 34)

■ **7. Підводна війна у 1915–1916 рр.** Починаючи з 1915 р. і до закінчення війни Британія і Німеччина вели запеклу боротьбу на морі. Британці наполягали на своєму праві протидіяти, розшукувати і, якщо ці пошуки будуть успішними, захоплювати нейтральні кораблі, за підозрені в перевезенні вантажів до Німеччини. Після Ютланда німці також заявили, що для протидії вантажним поставкам до Британії вони вживуть рішучих заходів – застосують «необмежену» підводну війну.

Головну роль німці стали відводити не надводним кораблям, які вже не мали шансів на успіх, а діям підводних човнів. Щоправда, їхня активність у 1914–1915 рр. була невисокою. Полювання на транспортні і пасажирські судна, торпедні атаки з підводних човнів мали не стільки військовий, скільки психологічний ефект. Так, у травні 1915 р. німецький підводний човен торпедував біля північного узбережжя Ірландії британський трансатлантичний лайнер «Лузитанія», що йшов з Нью-Йорка в Англію. У морських хвилях знайшли свою смерть 1198 людей, у тому числі 198 громадян США. Останню обставину президент США Вудро Вільсон використав у 1917 р., щоб переконати Конгрес у необхідності оголошення війни Німеччині.

■ Лайнер «Лузитанія»

Запитання і завдання

1. Чи вважаєте Ви, що Перша світова війна була фатально невідвратною? Які аргументи можете навести на підтвердження своєї точки зору?
2. Які із взаємних претензій Центральних держав і країн Антанти могли бути, за наявності доброї волі цих країн, усунуті? Запропонуйте механізм порозуміння заради збереження миру в тих умовах.
3. Проаналізуйте Свідчення 1 і 2. Як, на Вашу думку, вони характеризують політику окремих учасників міжнародної кризи у зв'язку із Сараєвським убивством?
4. Чи можете Ви назвати країни, чия поведінка свідчила про їх бажання уникнути війни?
5. Схарактеризуйте настрої, які пану-

вали в країнах Німецького блоку і Антанти напередодні і з початком війни.

6. Використовуючи історичну карту, покажіть основні битви 1914–1916 рр.
7. Чи досяг, на Вашу думку, своєї головної мети австро-німецький наступ 1915 р. на Східному фронті? Яку ціну заплатили російські вояки, стримуючи цей наступ? (Використайте Свідчення 4). Аргументуйте Ваш висновок.
8. Проаналізуйте Свідчення 5 і 6. Якими, як на Вас, були причини вступу Італії у війну на боці Антанти?
9. Верденська битва – це, на Ваш погляд, насамперед:
а) героїчна сторінка європейської, насамперед французької, історії;

Запитання і завдання

- б) трагедія, що спіткала німців і французів;
в) інший варіант оцінки.

Які критерії оцінки були Вами покладені в основу висновку, якого Ви дійшли?

10. Як, на Вашу думку, цілі переслідувало німецьке військове команду-

вання, оголошуючи «необмежену» підводну війну Британії і нейтральним державам? Чи вважаєте Ви, що в умовах війни норми міжнародного морського права не повинні «зв'язувати руки» воюючим країнам, адже існує формула «переможців не судять»?

Головні події

28 червня 1914 р. – убивство в Сараєві

23 липня – австро-угорський ультиматум Сербії

28 липня – Австро-Угорщина оголосила Сербії війну

1 серпня – Німеччина оголосила війну Росії. Початок Першої світової війни

4 серпня – вторгнення німецьких військ у Бельгію і Люксембург

серпень – російський наступ у Східній Пруссії та в Галичині

початок жовтня 1914 р. – битва на Марні

Травень 1915 р. – вступ у війну Італії на боці Антанти; австро-німецький наступ проти російських військ

Лютий–грудень 1916 р. – битва під Верденом

Травень 1916 р. – морська битва під Ютландом

Червень–жовтень 1916 р. – Брусиловський прорив

Червень–листопад 1916 р. – битва на р. Соммі

§7. ПОДІЇ 1917–1918 рр.

■ **1. Вихід Росії з війни.** Надмірне напруження сил, з яким воювала Росія, врешті-решт зруйнувало імперію. У лютому 1917 р. в країні розпочалася революція, яка позбавила корони царя Миколу II і встановила республіканський лад. Тимчасовий російський уряд дотримався політики «війна до переможного кінця» і цим прирік себе на поразку.

■ Карикатура на Тимчасовий уряд (у центрі – О. Керенський)

У жовтні 1917 р. на гаслі «Негайний мир без анексій і контрибуцій» до влади в Росії, поваливши Тимчасовий уряд, прийшли при підтримці партії лівих соціалістів-революціонерів більшовики, очолювані Володимиром Леніним. 3 березня 1918 р. у м. Брест-Литовському Росія, поступившись німцям територією понад 1 млн кв. км з населенням 62 млн осіб, уклала сепаратний мир з Німеччиною, Австро-Угорщиною,

Болгарією та Туреччиною і вийшла з війни.

Російського фронту більше не існувало, і Німеччина повністю зосередила свої армії на Заході.

СВІДЧЕННЯ 1

3 Брестського мирного договору від 3 березня 1918 р. «Стаття 1. Росія, з одного боку, й Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з іншого, оголошують, що стан війни між ними припинено...

Стаття 5. Росія негайно здійснить демобілізацію своєї армії...

Стаття 6. Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою... Територія України негайно очищається від російських військ і російської Червоної гвардії...».

(Цит. за: *Документи внешней политики СССР*. – М., 1957, Т. 1, с. 47–50)

■ 2. Вступ у війну США. Упродовж Першої світової війни в американському суспільстві не спостерігалось підвищеного інтересу до неї. Американці мало розумілися на причинах цієї далекої і чужої для них війни і щиро бажали, щоб їхня країна дотримувалася в ній нейтралітету. Власне, американські підприємці мали добрий бізнес на війні, не беручи формально участі в ній. Президент В. Вільсон був солідарний зі своїм народом і неодноразово публічно засуджував «гарячі голови», які закликали стати на бік Антанти.

Такі настрої панували до травня 1915 р., коли спершу напад німецького підводного човна зазнав американський танкер «Галфлайт», а потім сталася трагедія з «Лузитанією». Смерть величезної кількості мирного населення, серед якого були й американські жінки та діти, сколихнула громадську думку. Поки політики сперечалися між собою про заходи, яких повинна була вжити Америка, щоб змусити Німеччину припинити морський розбій, у серпні німецькі підводники торпедували англійський, а в березні 1916 р. – французький пароплави. Серед загиблих знову були американці.

СВІДЧЕННЯ 2

В. Вільсон незадовго до вступу США у війну: «Варто повести наш народ на війну, як він забуде, що колись існувала терпимість. Щоб воювати, потрібно бути жорстоким і безжальним, дух безжальної жорстокості проникне в

самий характер нашого національного життя, заразить конгрес, суди, поліцейського на посту і людину з вулиці».

(White W.A. *Woodrow Wilson. The Man, His Times and His Task*. Boston, 1924, p. 355–356)

Відповідно до Національного акта оборони (червень 1916 р.), чисельність регулярної армії США збільшувалася до 254 тис., а чисельність національної гвардії – до 425 тис.

Улітку 1916 р. В. Вільсон заснував Раду національної оборони.

У серпні 1916 р. конгрес США затвердив Морський акт, який передбачав реалізацію масштабної військово-морської програми будівництва за 3 роки 157 військових кораблів.

Чим більшого розмаху набувала проголошена Німеччиною «необмежена» підводна війна, тим більше американців схилялося до думки, що на завершальній стадії війни США повинні сказати своє вагоме слово. Інші ж брали активну участь в антивоєнних мітингах, що, на думку американців, свідчило про рівень демократії в їхній країні.

З лютого 1917 р. з ініціативи В. Вільсона американський уряд розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною, але війну їй ще не було оголошено, оскільки для такого кроку не було формального приводу.

Довго очікувати його не довелося: окрім того, що в квітні 1917 р. німці потопили п'ять американських торгових суден, агресивність Ні-

■ Президент В. Вільсон закликає конгрес США оголосити війну Німеччині

меччини щодо США знайшла й документальне підтвердження. Британська розвідка перехопила й передала американському уряду так звану «ноту Циммермана» – німецьку дипломатичну депешу, у якій йшлося про таємні переговори Німеччини з Мексикою з метою утворення військового союзу проти США.

2 квітня В. Вільсон звернувся до конгресу з посланням, закликавши оголосити війну Німеччині. 6 квітня 1917 р., отримавши схвалення парламенту, В. Вільсон офіційно оголосив, що США вступили

у війну. Проте жодної офіційної угоди з Антантою В. Вільсон не уклав; Сполучені Штати вступили у війну як позаблокова країна.

СВІДЧЕННЯ 3

В. Вільсон у конгресі США (2 квітня 1917 р.): «Ми не бажаємо ні завоювань, ні панування. Ми не шукаємо для себе ані контрибуцій, ані матеріального відшкодування за ті жертви, які добровільно будемо приносити. Ми тільки одні з борців за права людини...

Ми будемо битися за демократію, за права тих, хто підкоряється властям, щоб мати право голосу в своїх власних державах, за права і свободи малих на-

родів, за загальне панування права, створення такого союзу вільних народів, який принесе мир і безпеку всім народам і, нарешті, зробить сам світ вільним. Втіленню цього завдання ми можемо присвятити наше життя і нашу долю...».

(Wilson W. War and Peace. Presidential Messages, Adresses, and Public Papers (1917–1924)/ Ed/ Baker R.S., Dodd W.E.. Volume 1. New York, 1970, p. 14; 16)

■ **3. Воєнні дії на Західному фронті.** Обіцяна американська допомога вселила оптимізм в серця союзників, хоч очікувати негайного результату від кроку США було марно – перед тим, як прибути до Франції, американські загони повинні були бути відповідно навченими, оскільки не мали належної військової підготовки.

Відтак для німецького командування чи не єдиним шансом уникнути поразки було розгромити Англію і вивести її з війни до того, як нога американського солдата ступить на французький суходіл.

Тим часом на Західному фронті було призначено нового французького командувача. Ним став генерал Робер Нівель, людина, переповнена впевненістю в собі, проте не надто здібна. Він був переконаний, що як тільки захоче, то зможе виграти війну одним ударом. На жаль для нього, Е. Людендорф відвів свої війська на заздалегідь обладнані укріплення. Отож коли Р. Нівель перейшов у квітні 1917 р. у наступ в Шампані, ворога перед ним не виявилось.

Французькі війська опинилися на вщент зруйнованій війною території, яку вони повинні були пройти на очах у невидимого ними противника. Усе повторювалося з фотографічною точністю, як було на р. Соммі. Наприкінці битви французам все ж вдалося прорвати оборону і знищити багато німецьких полків. Дивовижно, але німці так і не дізналися, що від Парижа їх відокремлював опір нечисленних французьких військ.

Для того щоб зменшити німецький тиск на французів, британський командувач Дуглас Хейг розпочав нову атаку біля Іпра. Це був один з

найжахливіших лобових ударів противника за всю війну. Попереднє бомбардування розбило дренажну систему, що осушувала низину. Безперестанні сильні дощі перетворили поле битви в море багнюки, крізь яку, по пояс у воді, кидалися вперед британські вояки. Зброя всмоктувалася цією багнюкою, як вода губкою. «Це взагалі не було життям, – писав Людендорф, – це було просто бридке страждання».

Втративши 265 тис. солдатів, британці зайняли близько шести миль заболочених сільськогосподарських угідь.

Найприємнішими для союзників за весь 1917 р. стали лише дві, за великим рахунком, події: прибуття на допомогу перших американських підрозділів та події на Сході. Тут у 1917 р. у війні настав злам. Скориставшись успішним Арабським повстанням (1916 р.), яке охопило більшу частину Аравійського півострова, британці рушили на Багдад. На той час як такої німецької колоніальної імперії вже не існувало. Німецькі колонії перебували під захистом військ, постійно розташованих у Того, Німецькій Океанії, Німецькій Новій Гвінеї та на частині території Китаю, але всі вони капітулювали ще в листопаді 1914 р. У липні 1915 р. Німецька Південно-Західна Африка (тепер Намібія) капітулювала перед південноафриканськими військами, у той час як у лютому 1916 р. припинив опір Камерун. У грудні 1917 р. союзники вступили до Єрусалима, поклавши край багатостолітньому пануванню в ньому турків. Усі колонії, за винятком Німецької Східної Африки (Танганьїка), припинили опір і оголосили про вихід з війни на третій день після підписання Німеччиною перемир'я.

На політичному фронті союзники по Антанті мали двох впливових військових лідерів: британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа і 76-річного Ж. Клемансо, якого за його антинімецьку рішучість називали «тигром». «Я весь час веду війну», – заявляв Ж. Клемансо. Наявність таких авторитетних лідерів була необхідною умовою для здобуття перемоги, але й при цьому небагато хто наслідкував передбачати близьке завершення війни.

Підводна війна на завершальному етапі війни. У 1917 р., маючи на своєму озброєнні понад 300 підводних човнів, Німеччина на весь світ заявила, що безжально топтиме кораблі країн Антанти і нейтральні судна, що йтимуть у бік Англії. Відразу ж вона поновила торпедні атаки із субмарин. Проте Німеччина надто ризикувала, адже, здійснюючи блокаду Британії, вона спонукала до вступу у війну США, де ще не загоїлися душевні рани, завдані трагедією «Лузитанії».

У квітні 1917 р. німецькі підводні човни потопили цілий флот з британських і нейтральних кораблів загальною водомісткістю понад 1 млн тонн. Кожен четвертий корабель, що залишав британський порт, уже ніколи туди не повернувся.

Проти дій німецьких субмарин, які безперестанно атакували кораблі, була лише одна ефективна зброя – *конвой*. Кораблі зосереджувалися у групу і йшли в супроводі потужних військових крейсерів і британських та французьких підводних човнів.

Не зважаючи на сильну протидію Адміралтейства (британського морського відомства), прем'єр-міністр Девід Ллойд Джордж таки наполог на тому, щоб усі торгові кораблі ходили у складі конвою. Унаслідок цього втрати серед союзників і нейтральних держав відразу скоротилися.

Всього ж за роки війни німецькими підводними човнами було потоплено понад 1000 британських і французьких кораблів, у тому числі 100 бойових надводних суден і 178 підводних човнів противника.

У жовтні 1917 р. у Німеччині було прийнято «програму Шеєра», за якою планувалося залучити до військових дій іще 376 підводних човнів. Та часу на втілення цієї програми історія Німеччині не залишила.

Починаючи з вересня 1917 р., британці і американці спільними зусиллями збудували багато нових кораблів замість втрачених Британією, а на кінець року вони спустили на воду субмарини, які були могутнішими за німецькі. Найстрашніша небезпека залишилася позаду, і тепер вже Англія повільно затягувала на шиї Німеччини мотузку блокади. До того ж на Німеччину невідворотно насувався голод. Споживання м'яса в країні становило лише чверть від рівня споживання в 1914 р., а темпи смертності серед новонароджених і маленьких дітей зросли на 50 %. Це був початок краху могутньої імперії.

■ 4. «14 пунктів» В. Вільсона. Останній рік війни розпочався важливою політичною подією – у січні 1918 р. В. Вільсон оприлюднив у конгресі США свої знамениті «14 пунктів», що закладали основи післявоєнного миру. Цей документ, який суттєво вплинув на події на фронтах Першої світової війни, а ще більше – на повоєнне облаштування світу, було перекладено багатьма мовами і видрукувано загальним накладом понад 6 млн примірників.

СВІДЧЕННЯ 4

Головні положення «14 пунктів»:

Скасування таємних міжнародних угод;
Гарантування вільного і безпечного мореплавства;
Усунення економічних бар'єрів і встановлення рівних умов для торгівлі;
Спільне скорочення озброєнь;
Справедливе вирішення усіх колоніальних суперечок з урахуванням потреб населення;

Вирішення усіх питань щодо Росії;
Залагодження територіальних суперечок між державами;
Створення Польської держави;
Створення всесвітньої міжнародної організації.

(Уткин А. И. Дипломатия Вудро Вильсона. – М.: Международные отношения, 1989, с. 176–177)

Допоки політики ворогуючих країн, насамперед Німеччини, визначалися, як ставитися до «14 пунктів», Е. Людендорф, командувач німецького Західного фронту, сформулював своє бачення головної мети німецького командування – завдати нокаутуючого удару військам Антанти неодмінно до того часу, коли американська військова сила розпростає свої могутні плечі.

Масований німецький наступ, що розпочався у березні 1918 р., знову привів німців, як і в 1914 р., на Марну. Перед цією небезпекою союзники нарешті домовилися між собою щодо кандидатури єдиного коман-

дувача об'єднаних сил – французького маршала Ф. Фоша. Оборонна лінія союзників прогнулася під силою німецького удару, але не прорвалася. Німці, які тепер атакували, зазнавали таких самих жахливих втрат, як це раніше було з англійцями і французами.

Німеччина боролася з останніми силами; британська морська блокада змушувала страждати не лише німецьких солдатів, що не мали достатньо харчів і набоїв, а також їхні сім'ї на батьківщині. Завзяття німців помітно гасло і тепер вже Е. Людендорф без військової поліції не міг змусити своїх вояків з останніх сил прориватися до Парижа. Німецький наступ захлинувся.

■ Ф. Фош

8 серпня, у день, який Е. Людендорф назвав «чорним днем німецької армії», союзники завдали могутнього контрудару по позиціях німців. Кинувши в бій 450 танків, британці змусили німців відступити до Ам'єна. Американці тепер висаджувалися на узбережжі Франції цілодобово, і німецькі генерали усвідомлювали, що війну програно. Вони вже не вірили в перемогу, але ще сподівалися укласти мир на прийнятних для Німеччини умовах. Найкращим для них варіантом було припинити опір, тому ще влітку німецький уряд звернувся до країн Антанти з пропозицією про переговори на принципах, викладених у «14 пунктах» В. Вільсона.

У жовтні 1918 р. у Франції вже було розгорнуто американську армію чисельністю понад 1 млн 750 тис. вояків. Таким чином, долю Німеччини було вирішено.

■ **5. Технічні удосконалення в роки війни.** У ході війни вперше з'явилися або вперше знайшли масове застосування багато технічних новинок.

Особливо багато їх було в авіації. Перше бойове застосування літаків відбулося в Балканських війнах 1912–1913 рр., а до початку Першої світової в розвинених країнах авіація вже входила до складу армій і флотів як допоміжна частина. Застосування бойових літаків стало можливим з винаходом кулемета, здатного стріляти через площину обертання гвинта. Першим це застосував французький пілот Ролан Гарро. Справжній тріумф у роки Першої світової пережив підводний флот. Підводні човни стали грозою морів, знищуючи як цивільні, так і військові кораблі.

Свої новинки були застосовані й у сухопутних військах. Розвиток автомобільної і тракторної техніки привів до створення бронеавтомобіля, а згодом і танка.

На полях Першої світової війни вперше було застосовано зброю масового ураження – бойові отруйні речовини, спочатку в 1915 р. Німеччиною, а потім вони з'явилися й в арміях інших країн.

Поява на фронтах цих новинок спричинила розроблення засобів протидії їм: зенітних снарядів проти літаків, глибинних бомб проти підводних човнів, протитанкових снарядів і гармат, протигазів проти хімічної

■ Військові літаки на аеродромі

■ Танк часів Першої світової війни

зброї. Як наслідок, нові види зброї докорінно змінили тактику війни як на суходолі, так і на морі.

■ **6. Зміна статусу жінки в період війни.** Війна спричинила революційні зміни в становищі жінок. Те, за що боролися кілька поколінь *суфражисток* і *феміністок*¹, звершилося. Історія зберегла багато прикладів мужності жінок у роки війни. Так, двадцятирічна

Велика герцогиня Люксембурзька Марія Адельгейда, захищаючи кордони своєї маленької країни, прибула в авто на прикордонний з Німеччиною міст й наказала водієві поставити авто поперек дороги. Ні вмовляння, ні погрози командира німецької дивізії вторгнення на неї не подіяли. За наказом Вільгельма II її було ув'язнено в Нюрнберзький замок, де вона перебувала до закінчення війни.

Багато жінок нарівні з чоловіками брали участь у бойових діях. Так у полках російської кавалерії нерідко воювали жінки-козачки. Французька телеграфістка до останнього подиху підтримувала зв'язок між військами під час «верденської м'ясорубки». 70-річна німкеня, яка втратила на війні двох синів, вогнем з ручного кулемета стримувала наступ російської піхоти. Серед бійців траплялися й діти. Ці факти свідчать, з одного боку, про героїзм, а з іншого – про жорстокість і безглуздість війни.

Загальна мобілізація чоловічої частини населення вимагала залучення жінок на роботу і на службу замість чоловіків, які пішли на війну. Одні жінки відгукнулися на патріотичний заклик, інші, більшість, залишившись без годувальника, пішли працювати через фінансову безвихідь.

Якщо до війни навіть відносно небагата родина в західноєвропейських країнах чи США могла дозволити собі мати служницю (напри-

■ Дівчинка-робітниця на ткацькій фабриці

■ Жінки працюють на тютюновій фабриці

¹Суфражизм і фемінізм – рухи жінок за рівні з чоловіками права.

■ Жінки-поліцейські в Лондоні

■ Жінки у військовому шпиталі

клад, в Англії понад 1 млн жінок працювали прислугою), то тепер жінки з нижчих прошарків воліли йти на краще оплачувану «чоловічу» роботу і жінкам із середнього класу доводилося хатню роботу виконувати самим.

Багато жінок залишили свою основну роботу й пішли працювати в тил. Так, 700 тис. британських жінок пішли працювати на швейні підприємства, машинобудівні та військові заводи. Часто це була небезпечна робота, оскільки боеприпаси могли вибухнути. Так сталося на початку 1917 р., коли в Лондоні вибухнула фабрика боеприпасів з численними жертвами, у тому числі й серед жінок. Чверть мільйона жінок-англієнок працювали в сільському господарстві.

Жінки працювали на верф'ях, водіями та кондукторами трамваїв, листоношами, няньками й навіть сажотрусами. Жінки почали виконувати таку роботу, про яку раніше навіть і не йшлося. Під час Першої світової війни їм навіть дозволили служити в поліції. Жінки з кращою освітою пішли працювати в державні відомства перекладачками, телефоністками. Деякі завербувалися медсестрами й працювали в польових шпиталях. Наприклад, сестрами милосердя були російська імператриця Марія Федорівна та дві її доньки.

У роки війни жінки перестали носити коштовності й дорогий, святковий одяг. У стилі одягу жінки з різних станів та прошарків стали практично рівними, бар'єри було зруйновано. Жінки стали носити пояси із застібками, коротші, для зручності пересування, спідниці. Було легалізовано, спочатку як робочий одяг, жіночі штани.

Таким чином, об'єктивно війна сприяла утвердженню нового статусу жінок як рівних з чоловіками членів суспільства.

■ 7. Завершення війни. Хоч головні битви розгорталися в 1918 р. на Західному фронті, історія розпорядилася так, що не вони завершили війну, а події на Східному фронті.

Упродовж двох років у північній частині Греції англо-французькі війська безрезультатно боролися проти Центральних держав. Тепер у них з'явився шанс: у серпні було зайнято і звільнено Сербію, а впродовж наступних місяців Туреччина зазнала поразки у Вірменії і Сирії.

Потім настала черга Австро-Угорщини. Італійці нарешті поквиталися за попередні принизливі поразки, атакувавши австрійську армію з півдня. На територію Австро-Угорської імперії було скинуто зливу бомб, наспігованих не вибухівкою, а листівками із закликом до капітуляції. У них неавстрійським народам обіцялися свобода, мир і право

на національне самовизначення. Військові поразки австрійської армії, блокада і пропаганда союзників спричинили розпад імперії на національні держави.

Наприкінці вересня 1918 р. П. Гінденбург і Е. Людендорф заявили німецькій владі, що армія вже не має сил боротися, і поставили вимогу укласти перемир'я. Відтак німецький принц Макс Баденський звернувся з цією пропозицією до В. Вільсона. До Німеччини приєдналася й Австро-Угорщина.

За час, поки тривали переговори про умови перемир'я, сталися події, що прискорили розв'язку: наприкінці березня 1918 р. з війни вийшла Болгарія, наприкінці жовтня – Туреччина, а на початку листопада – Австро-Угорщина.

На тлі поразки своїх союзників та нестримного відступу німецької армії на Заході, повстання німецьких військових моряків, що 3 листопада 1918 р. поклато початок революції в Німеччині, зречення кайзера Вільгельма II у Комп'єнському лісі біля залізничної станції Ротонд 11 листопада 1918 р. було підписано перемир'я. Спочатку на Західному фронті, а потім повсюди в Європі запанувала тиша. Офіційно на континенті настав мир.

■ 8. Втрати від війни. Війна, в ході якої союзники щонайменше чотири рази були близькі до поразки, закінчилася. На її завершальному етапі Центральні держави воювали проти держав Антанти, що мали переважаючі фінансові, військові і трудові ресурси світу. Також союзники цілком контролювали моря, а в останню фазу війни мали перевагу в повітрі. Авіація в цій війні використовувалася не стільки для завдання бомбових ударів, скільки для ведення повітряної розвідки за переміщенням ворожої армії.

Дві величезні помилки, яких припустилася Німеччина, об'єднали проти неї більшість країн: по-перше, вторгнення в нейтральну Бельгію і, по-друге, ведення «необмеженої» підводної війни. Обидві ці акції були викликом моральним засадам більшості націй і не могли бути залишені без покарання.

До недоліків взаємодії союзних держав варто віднести те, що вони довгий час не могли згуртувати та об'єднати свої зусилля, а постійне їхнє змагання за лідерство в антинімецькій коаліції мало не коштувало їм перемоги.

Людські втрати від війни

На війну, у якій брали участь 34 держави з населенням близько 1 млрд чол. (67 % населення планети), було мобілізовано близько 65 млн осіб. 5 млн мирних жителів померли в результаті війни.

Не менше 6 млн людей, ослаблених труднощами війни, померли вже після війни внаслідок жакливої епідемії грипу, яка пронеслася світом у 1918–1919 рр.

У відсотковому співвідношенні до чисельності населення найбільші жертви на вівтар війни було покладено:

- Сербією – загинули 6 % населення
- Францією – 3,4 %
- Румунією – 3,3 %
- Німеччиною – 3,0 %

Наслідки війни

Руйнування

На плечі простих людей було покладено тягар економічних збитків від війни. Війна затримала господарський і навіть культурний розвиток цілого покоління. Найбільший відсоток економічних збитків від війни зазнали:

- Британія – 30 %
- Німеччина – 20 %
- Франція – 15 %
- США – 14 %

Території, особливо у Франції, Бельгії, Росії, на яких точилися бої, були вщент зруйновані.

Під час окупації зайняті території нещадно грабувалися; місцеве населення примушувалося до будівництва оборонних споруд.

Людські втрати на фронтах¹

Унаслідок війни близько 10 млн вояків загинуло (включаючи 1 млн тих, хто пропав безвісти), близько 21 млн було поранено:

- Німеччина – загинули 1,8 млн
- Росія – 1,7 млн
- Франція – 1,4 млн
- Австро-Угорщина – 1,2 млн
- Британія – 950 тис.
- Італія – 460 тис.
- США – 115 тис.
- Канада – 60 тис.
- Австралія – 60 тис.
- Нова Зеландія – 16 781 тис.

Кожна хвилина війни забирала життя 4 солдатів, а ще 9 отримували поранення. Деякі із скалічених на війні із часом поверталися до нормального життя, але більшість з них закінчували своє життя у шпиталях і лікарнях.

Політичні наслідки

У світі з'явилися дві нові сили, що визначатимуть події післявоєнної доби: стійке поширення комунізму і лідерство США.

Війна поклала край Європі як центру колоніального світу. Чотири імперії, які наполегливо йшли у війну в 1914 р., тепер розпалися: Австро-Угорська, Німецька, Російська, Турецька. Тільки Британська імперія ще продовжила на деякий час своє існування.

Європа 1918 р. так само мало нагадувала Європу 1914 р., так само як Європа 1815 р. мала обмаль подібностей з Європою 1789. Постали нові держави: Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехо-Словаччина, Угорщина, Австрія, Королівство сербів, хорватів і словенців. Україна, Грузія, Азербайджан та середньоазійські емірати не спромоглися відстояти свою незалежність.

Було зруйновано процеси, що розпочалися на зламі XIX–XX ст., загострилися класові, міждержавні та етнічні суперечності.

В Європі стався революційний вибух, що розколов світ на демократичний і тоталітарний.

Війна зруйнувала довоєнний міжнародний правовий порядок, породивши нову міжнародну правову систему.

Запитання і завдання

1. Як, на Вашу думку, узгоджуються неодноразові заяви американських лідерів про нейтралітет США у війні зі *Свідченням 2*?
2. Проаналізуйте *Свідчення 3*. Чи є переконливими для Вас слова, виглошені В. Вільсоном, про причини та цілі вступу США у війну?
3. Розкрийте перебіг бойових дій на фронтах у 1917 р. Яке, на Вашу думку, місце в загальній картині завершального етапу війни посідала підводна війна?
4. «14 пунктів» В. Вільсона – це документ, що переважно був спрямований на:
 - а) якомога швидше завершення війни;
 - б) облаштування повоєнного світу?Для аргументації вашого висновку скористайтеся *Свідченням 4*.
5. Як і завдяки чому змінився статус жінки в період війни?
6. Проаналізуйте втрати від Першої світової війни. Які з них і чому найбільше вражають Вас?

¹Дотепер кількість жертв війни точно не встановлено. Тут наведено дані з «A Dictionary of Twentieth Century World History». Oxford – New York. Oxford University Press, 1997, p. 663.

Головні події Першої світової війни 1914–1918 рр.

Рік	Західний фронт	Східний фронт	Середній Схід	На морі	Політичні події
1914	Серпень: німецький наступ на Париж. Вересень: битва на Марні. Жовтень: Перша битва на Іпрі	Битва під Танненбергом			Жовтень: приєднання Туреччини до Центральних держав
1915	Березень, квітень: Друга битва на Іпрі				Травень: приєднання до Антанти Італії. Вересень: приєднання Болгарії до Центральних держав
1916	Лютий: німецька атака на Верден. Липень: битва на р. Соммі	Брусиловський наступ проти Австрії		Травень: Ютландська битва	Грудень: призначення Девіда Ллойд Джорджа британським прем'єр-міністром
1917		Вихід Росії з війни	Грудень: захоплення Єрусалима	Підводна війна німецького флоту. Блокування британським флотом німецьких портів	Березень: революція в Росії. Квітень: вступ США у війну на боці Антанти
1918	Березень: останній наступ Людендорфа. Серпень: контрнаступ союзників	Громадянська війна в Росії. Липень: розстріл сім'ї Миколи II			Січень: «14 пунктів» В. Вільсона. Березень: Брест-Литовський мир. Квітень: призначення Фоша головнокомандувачем військ Антанти. Зречення Вільгельма II. Листопад: підписання перемир'я

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 2

Перша світова війна («Велика війна») 1914–1918 рр. – перша в історії війна, якій передувала загальна військова мобілізація в глобальному масштабі. Деякі дослідники вважають, що власне XX ст. в політичному сенсі розпочалося саме з 1914 р. – «коротке століття».

Уже наприкінці XIX ст. було очевидно, що війна в Європі неминуче спричинить катастрофу всесвітнього масштабу. Проте такі реалістичні прогнози глузливо відкидали ті, хто непохитно увірував у силу зброї і в непогіршність своїх військових планів. Напередодні війни лідери всіх європейських держав жодною мірою не передбачили ні її масштабів, ні до чого вона врешті-решт призведе. Побутували настрої, що, мовляв, після перемоги (кожна сторона вважала, що своєї), як це було раніше, перерозподілять землі, проведуть нові «справедливі» кордони, поділять трофеї і укладуть черговий договір про мир, яких до того підписувалося сотні.

Головні держави – учасниці війни не мали ні найменшої уяви про те, що таке світова війна, оскільки до 1914 р. війни були лише локальними. Англія взагалі сто років не вела, не рахуючи колоніальних експедицій і Кримської війни, воєн на континенті; Росія воювала (з відомими результатами) лише на периферії – в Криму, на Далекому Сході й на Балканах.

Ключове і найскладніше питання щодо будь-якої війни: чи була вона невідворотною? Остаточної відповіді на це запитання немає, можна лише дати теоретичне пояснення. Передвоєнна міжнародна криза пройшла два етапи: перший – від вбивства в Сараєві до рішення Австро-Угорщини вручити ультиматум Сербії; другий – від вручення цього ультиматуму 23 липня до початку війни 1 серпня 1914 р. Часу було вдосталь.

Загалом не лише до пострілів у Сараєві, а й вже після того, як вони пролунали, світову війну можна було відвернути. Для цього слід було вжити спільних зусиль, що мали об'єднуватися спільним прагненням збереження миру. Але подібних настроїв в агресивних сторін, найперше в Німеччині, не було. Відома формула «дія – протидія» виявилася сильнішою за політичну мудрість.

Ніхто з числа відповідальних діячів великих держав не боявся початку війни, навіть якщо вона стане загальноєвропейською, оскільки вважали, що вона буде легкою і, звісно ж, переможною для них. «Ми в генеральному штабі готові, й поки що нам зовсім нічого робити», – заявляв за кілька днів до початку війни заступник начальника німецького генерального штабу.

Нарешті настав момент незворотності, який збігся в часі з першими пострілами, й задіялася сила воєнної інерції. З того часу вже ніхто й ніщо не могли зупинити війни.

Коли вона нарешті розпочалася, то виявилася дуже відмінною від того, що могло собі уявити як цивільне населення, так і військові. Уряди й військове командування виявилися неготовими до боротьби, що тривала понад чотири роки й охопила ледь не увесь світ. Майже всі були впевнені, що війна буде швидкоплинною. Жодна держава не могла на той час дозволити собі великих видатків на її тривале ведення.

Німці нахвалялися, що будуть у Парижі впродовж двох тижнів, а по тому стрімко покінчать з Росією. В Англії молоді люди стрімголов ки-

нулися записуватися до війська, остерігаючись, що війна до Різдва 1914 р. закінчиться і вони не встигнуть здійснити подвиги на ній.

З подібними настроями Європа вступила у війну. В усіх країнах панував дух патріотизму й великого ентузіазму щодо швидкої перемоги в ній. Найкращим підтвердженням цього став той факт, що інтелектуали, соціалісти, навіть ліві, забули про ідею об'єднання світового робітництва й цілком підтримали військові зусилля своїх урядів.

Розвиток військової стратегії і техніки внаслідок війни. Війна завдяки широким удосконаленням у комунікаціях позначилася небаченими раніше темпами переміщення військ залізними та морськими шляхами. Не лише обивателі, але й військові експерти помилялися у своїй переконаності, що війна буде короткотривалою завдяки залізницям, що тисячами швидко доставляли солдатів і офіцерів на поля битв. Але як тільки вони вивантажувалися з вагонів, то далі доводилося йти пішки.

На початку війни було обмаль автомобільного транспорту й підкріплення на фронт рухалося дуже повільно, не швидше, ніж війська Наполеона на початку XIX ст. Крім того, війська були настільки численними, що їх не могла прогодувати сільська місцевість, де вони воювали. Відтак продовольство доводилося доставляти з батьківщини. У результаті солдати могли рухатися вперед тільки такими темпами, якими їм доставлялося продовольство. Скрізь були коні: верхові коні для офіцерів, коні для переміщення на позиції важких гармат, коні, щоб їхнім м'ясом годувати голодних солдатів. У результаті в кожній армії корм для коней займав більше місця, ніж боєприпаси, у яких постійно відчувалася гостра потреба.

Військові стратеги протиборних сторін вважали, що перемогу принесе масований наступ переважаючих чисельно армій. Але вони не передбачили, що механізована оборона ефективно стримуватиме атаки переважаючої чисельно піхоти й кінноти. Три чинники зробили оборонні бої більш результативними, ніж будь-коли раніше: саперна лопата, якою були вириті глибокі траншеї, колючий дріт, який захищав окопи, і кулемет з його смертоносною вогневою міццю.

Перед від'їздом у Францію британські офіцери отримали наказ ретельно нагострити свої шаблі і піки. Але гостра шабля і прудкий кінь були безсилі проти вбивчого вогню з кулеметів, на які солдати кидалися, прориваючи колючий дріт, у надії захопити ворожі траншеї. Сила оборони виявилася більшою за звитягу атак, через це війна виявилася малорухливою, позиційною.

У результаті кількість жертв серед атакуючих була небачених раніше масштабів. До 1916 р. перші й кращі армії з обох воюючих сторін були в значній мірі винищені. На початку війни французи в марній спробі за місяць вторгнутися в Німеччину втратили 300 тис. вбитими й пораненими. Битвами під Верденом і на р. Соммі в 1916 р. закінчилося романтичне захоплення війною, і надалі вона вочевидь стала війною на взаємне винищення.

У ході війни її учасники стали шукати способи зробити наступальні операції більш ефективними й менш дорогими. До початку будь-якого наступу необхідно було спочатку артилерійським вогнем зруйнувати загородження з колючого дроту та знищити ворожі кулемети. Для цього потрібні були важкі й мобільні гармати. Але в 1914 р. жодна армія не мала їх в достатній кількості і не були передбачені кошти на боєприпаси до них. У 1915 р. німці вперше застосували отруйний газ, але ця

зброя була ненадійною, адже залежала від сили й напрямку вітру. Значно ефективнішими виявилися танки, які давали значну перевагу британським атакам в 1916 р.

Ближче до завершення війни переміщення великих армій стало можливим завдяки використанню у великій кількості вантажівок і тракторів. Британська армія, наприклад, розпочала війну лише з сотнею вантажівок; до 1918 р. їх було 60 тис. Ефективне використання літаків стало можливим вже наприкінці війни.

■ Руїни Каренсі після взяття французами, 1915 р.

■ Солдати Духовищинського полку на військових навчаннях у протигазах, 1916 р.

Очевидним досягненням в роки війни стали успіхи в медицині. Як результат, це була перша війна в історії, у якій війська страждали більше від вогню противника, ніж від хвороб. Так, у франко-пруській війні 37 з кожної тисячі французьких солдатів загинули від ворожих куль, а 140 – від хвороб. У Першій світовій війні 135 французьких солдатів з кожної тисячі загинули від рук противника і лише 20 – від хвороб.

Економічні, соціальні й політичні наслідки війни. До 1915 р. стало зрозуміло, що приватні підприємства не можуть задовольнити потреби війни. В усіх державах уряди дедалі активніше втручалися в економіку; все було підпорядковано потребам очікуваної перемоги у війні. Держава надавала тим чи іншим підприємствам військові замовлення, встановлювала жорсткі вимоги до трудової дисципліни працівників та строків виконання замовлень власниками підприємств. Державне регулювання, яке час від часу застосовувалося в довоєнний час (наприклад Т. Рузвельтом і В. Вільсоном у США, урядом лібералів – у Великій Британії), у роки війни стало нормою життя. Підприємці й населення визнавали, що заради перемоги необхідно на час війни поступитися певними правами і свободами на користь держави. Чоловіки були потрібні і на полі бою, і в промисловості, в сільському господарстві. Тільки уряди були наділені повноваженнями вирішувати, як краще використати робочу силу своїх країн.

Війна також стала точкою відліку у встановленні соціальної справедливості щодо жінок. Жінки, які до війни боролися за рівні з чоловіками права, брали безпосередню участь у бойових діях, замінили чоловіків на військових заводах і фермах. Тисячі добровольців працювали медичними сестрами у військових госпіталях за лінією фронту, а також на передовій. Після закінчення війни багато країн визнали, що зусилля жінок у війні заслуговують щонайменше на надання їм права брати участь у виборах.

Війна згубно позначилася на долі дітей воюючих країн. Підлітки, переповнені патріотизмом і героїчним романтизмом, проникали на передову й допомагали дорослим у боротьбі, чимало з них було відзначено бойовими нагородами. З іншого боку, руйнування міст і сіл в районах бойових дій, загибель на фронтах війни батьків, злидні й голод також були супутниками дітей часів Першої світової війни.

Масштаби людських втрат та знищення майна внаслідок війни були приголомшливими. Економіка Європи в значній мірі була зруйнована й довгий час не могла досягти довоєнних показників. Проте ці наслідки мали тимчасовий характер, і вже через кілька років території були відновлені. Інші наслідки, політичні, виявилися наймасштабнішими. Війна зруйнувала традиційні імперії: Австро-Угорську, Німецьку, Російську, Османську. Лише Британська імперія проіснувала ще певний час. Натомість з'явилися дві нові сили, які багато років після закінчення війни впливали на історію людства, – поширення комунізму й набуття США статусу світової держави.

Старий світ, яким він був до 1914 р., назавжди відійшов у минуле. Найгіршим стало те, що війна залишила по собі ненависть, гіркоту і підозру, які отруювали світовий порядок двадцять післявоєнних років. Ця тяжка спадщина стала однією з причин Другої світової війни, що вибухнула в 1939 р.

Що потрібно знати і вміти, вивчивши тему 3:

- описувати хід Паризької конференції;
- характеризувати основні положення Версальського договору з Німеччиною та договорів з її союзниками в Першій світовій війні; механізм створення, переваги й недоліки Ліги Націй; значення реалізації планів Дауеса і Юнга для Європи і США;
- пояснювати механізм розв'язання проблеми репарацій та значення її подолання для стабільності у світі;
- визначати причини розбіжностей між державами-переможцями на Паризькій конференції;
- критично аналізувати рішення Паризької мирної конференції, зокрема статей Версальського договору;
- використовувати історичну карту для розкриття умов Версальського договору, мирних договорів із союзниками Німеччини в Першій світовій війні, кордонів нових незалежних держав Європи, наслідків Вашингтонського договору;
- давати характеристику політичним особистостям: Ллойд Джорджу, Пуанкаре, Клемансо;
- узагальнювати значення повоєнного врегулювання міжнародного становища;
- хронологічно співвідносити події та явища доби;
- тлумачити і застосовувати поняття і терміни: «анексія», «репарація», «контрибуція».

§ 8.

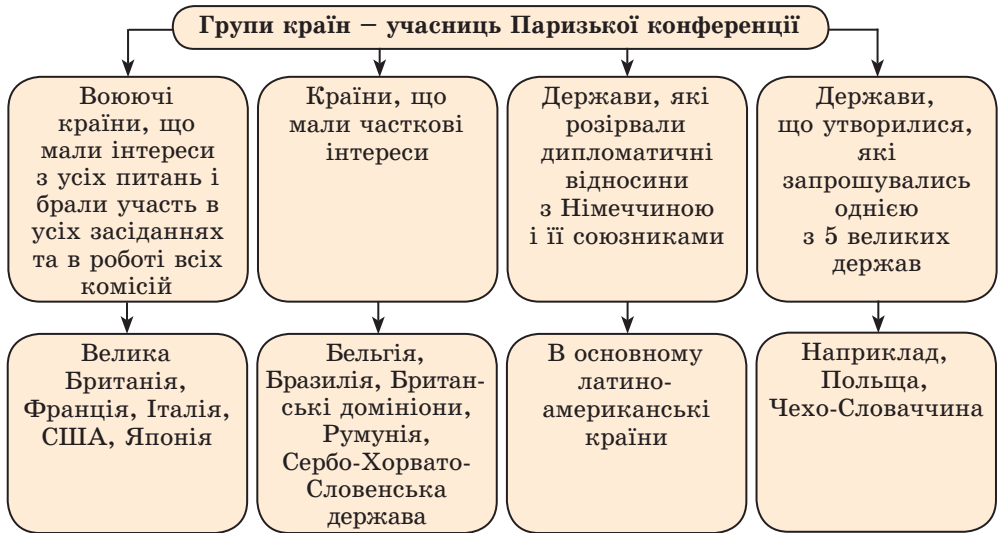
ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ

■ **1. Наміри головних держав-переможниць на конференції.** Війна скінчилася, й настав час дбати про мир. З метою облаштування повоєнного світу переможцями було скликано всесвітню мирну конференцію, якій судилося стати найзапеклішою дипломатичною битвою між вчорашніми союзниками. На відкритті конференції 18 січня 1919 р. були присутні 72 делегати з 26 суверенних країн і 4 британських домініонів.

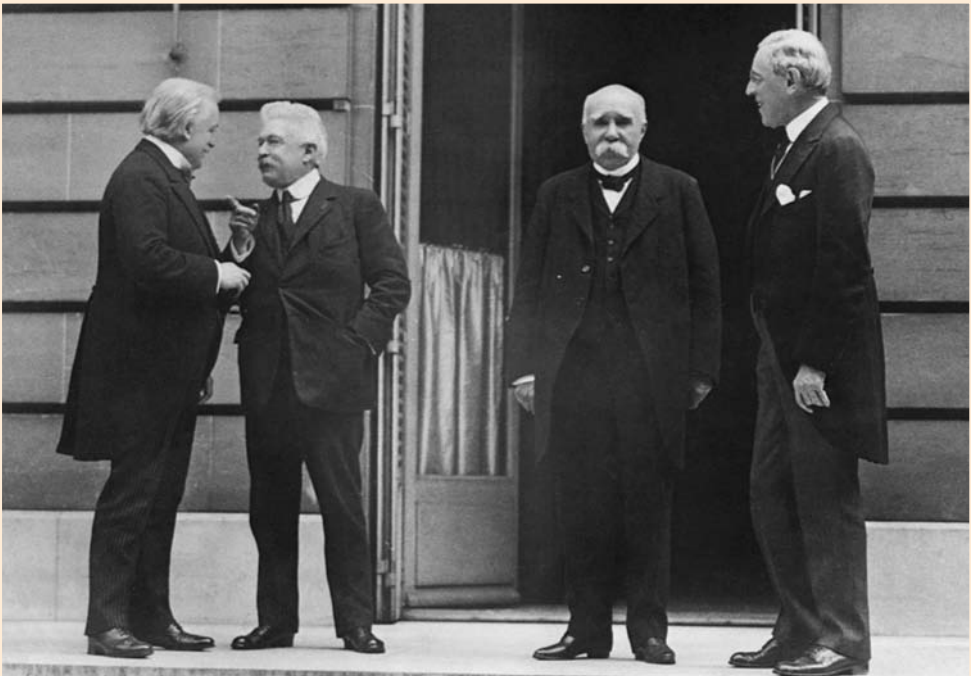
Росію, яка вийшла з війни до переможного для Антанти завершення і в якій була неприйнятна для Заходу влада більшовиків, та переможені країни на конференцію не було запрошено.

Хоч і не маючи формального запрошення, до Парижа прибула також спільна від Української Народної Республіки і Західної Облaсті УНР делегація. Вона мала намір домогтися визнання незалежності України, виведення з української території іноземних військ (Антанти, польських

та румунських), надання допомоги в обороні від радянської Росії та антибільшовицької російської Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. Пізніше, навесні 1919 р., до Парижа прибула спеціальна українська делегація, що мала домагатися припинення війни Польщі проти Західно-української Народної Республіки.

Головну роль на конференції відігравала «Велика четвірка» в особі президента США Вудро Вільсона та прем'єр-міністрів Жоржа Клемансо (Франція), Девіда Ллойд Джорджа (Велика Британія), Віктора Орландо (Італія). Усередині четвірки вирізнялася «Велика трійця», у якій місця італійцю вже не знайшлося.

■ «Велика четвірка»

Крім «Ради чотирьох», найважливіші рішення приймалися також «Радою десяти», яка складалася з глав урядів і міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії.

Ще задовго до відкриття конференції між членами «Великої трійці» загострилася боротьба. Навіть з такого другорядного питання, як де проводити її – у Франції чи у Швейцарії. Англія і Франція, віддаючи належне внеску на завершальному етапі війни американських дивізій у Франції, закидали США, що ті не виробили жодної гармати і жодного танка, а із задіяних 1918 р. у Франції 4 млн союзницьких військ майже 2 млн становили англійські вояки. Те, що саме 1 млн американців схилив на Західному фронті шальки терезів на бік Антанти, уже не згадувалося. Війна закінчилася, і США перестали бути «рятівним колом» для Європи.

Ситуація у світі на час проведення Паризької конференції:

- Спільними зусиллями Німеччина була переможена. Тепер потрібно було вжити заходів, щоб у майбутньому з німецької землі не розгорілося полум'я нової війни.
- Владу в Росії захопили більшовики, які закликали народи до всесвітньої комуністичної революції. Це, природно, непокоїло переможців. Вони боялися, що полум'я комуністичної революції може охопити всю Європу й навіть Америку.
- Центральна і Східна Європа були дестабілізовані; на руїнах Російської та Австро-Угорської імперій внаслідок національного руху постали нові держави: Польща, Чехо-Словаччина та ін.
- Монарші династії Німеччини і Австро-Угорщини напередодні мирної конференції зреклися тронів й лише Велика Британія залишалася монархією.
- Британський і французький уряди підписали впродовж війни низку таємних угод. Зокрема, вони пообіцяли надати Японії особливий статус в Азії. За Лондонським договором 1915 р. союзні держави пообіцяли Італії, що вона отримає ряд територій тепер уже не існуючої Австро-Угорщини. Італія чекала на виконання обіцянки.
- Японія також наполягала на задоволенні її претензій в Азії.

Війна закінчилася швидше, ніж цього очікували союзники. Відтак на підготовку мирних договорів і узгодження позицій залишалось обмаль часу. Виявилося, що єдині в боротьбі проти Німеччини, переможці мають дуже різні погляди на майбутнє повоєнного світу. Уже в ході конференції інколи складалося враження, що здобути військову перемогу було легше, ніж домовитися про розподіл її плодів.

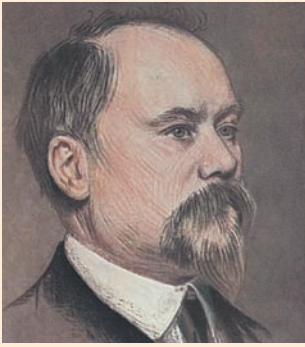
Франція насамперед вбачала в конференції місце реваншу, помсти німцям. Відсутність на конференції традиційного союзника Франції проти Німеччини – Росії змушувала Париж триматися Англії.

СВІДЧЕННЯ 1

Раймон Пуанкаре під час відкриття Паризької конференції:
«Панове, рівно сорок вісім років тому в Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено Німецьку імперію. Сьогодні ми зібралися тут для

того, щоб зруйнувати і замінити те, що було створено того дня».

(Табуи Женевьева. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с. 39)

■ *Пуанкаре Раймон (1860–1934), президент Франції (1913–1920). Відстоював територіальну цілісність країни в роки Першої світової війни. На Паризькій конференції наполягав на виплаті Німеччиною величезних репарацій. У зв'язку з невиконанням Німеччиною цих вимог, у 1923 р., будучи прем'єр-міністром, віддав французьким військам наказ окупувати німецький Рур до повного розрахунку з боку німців за репараціями. У 1924 р. пішов у відставку. У 1926 р. знову став прем'єр-міністром.*

Велика Британія сподівалася, що конференція стане трампліном для відновлення її могутності. Д. Ллойд Джордж, як і Ж. Клемансо, не хотів бачити американського президента в Парижі. Французький прем'єр, боячись, що сама присутність В. Вільсона на конференції дасть змогу німцям маневрувати на переговорах, писав Д. Ллойд Джорджу: «Я не вважаю за потрібне приховувати від вас, що вважаю його присутність і небажаною, і неможливою».

США перебували в особливому становищі. На початку грудня 1918 р. американська делегація у складі 1300 осіб вирушила на пароплаві «Джордж Вашингтон» до Європи. В. Вільсон – «батько» історичних «14 пунктів», не приховував, що метою США на конференції є доповнення економічної і військової могутності міцним політичним впливом на Європу. Американці мало переймалися гаслом Д. Ллойд Джорджа «Німці за все заплатять!», адже часи, коли вони кланялися у Вестмінстері й Палі-Бурбоні, пройшли. Головне, на думку американців, полягало в установленні рівноваги між Англією та Німеччиною через заснування на конференції всесвітнього парламенту – Ліги Націй. Америка розраховувала, опершись на нові держави, стримати апетити Англії і Франції щодо Німеччини, адже лише за умов рівноваги США могли стояти над іншими державами. Англія вже не могла цьому зарадити, адже втратила свій єдиний традиційний козир – перевагу над США у військово-морському флоті.

Єдиним серйозним конкурентом лідерству США міг бути лише Ватикан, і щоб не допустити контролю Папи Римського над об'єднаною німецько-австрійською державою, Сполучені Штати виступали проти об'єднання Австрії з Німеччиною.

У ході конференції було підготовлено проекти окремих мирних договорів з п'ятьма країнами: Німеччиною, Австрією, Болгарією, Туреччиною й Угорщиною.

Щодо «українського питання», то в ході конференції та в її підсумкових документах українські інтереси було проігноровано. Принципово негативна позиція Польщі щодо українських домагань була підтримана французькою делегацією. Прихильність до українських інтересів виявила делегація Великої Британії¹, але це не мало позитивних для української справи наслідків. Поразка українських армій у війні з поляками і більшовиками в 1919–1920 рр. призвела до послаблення й без того хиткої позиції української делегації в Парижі. У червні 1919 р. Польща отримала повноваження на приєднання всієї Галичини. У грудні 1919 р. Паризька конференція прийняла декларацію про тимчасовий східний

¹Радником у справах Галичини англійського міністерства закордонних справ був виходець з України Л. Намієр.

кордон Польщі, за якою їй передавалися території з переважно польським населенням. Проте передавалися й українські території: Лемківщина, Посання, Підляшшя, Холмщина¹. У травні 1919 р. конференція передала Закарпатську Україну Чехо-Словаччині (у вересні це рішення було вписано у текст Сен-Жерменського договору).

■ 2. Версальський договір з Німеччиною. Створення Ліги Націй.

Після запальних дискусій, коли часом конференція висіла на волоску від зриву, 28 червня 1919 р. політики виїхали до передмістя Парижа Версая, де й підписали договір, що увійшов в історію як Версальський.

■ Підписання Версальського договору. Картина І. Орпена

СВІДЧЕННЯ 2

«У центрі Дзеркальної зали споруджено невелике підвищення... Клемансо сідає в центрі довгого столу, обличчям до вікон. Справа від нього – президент Сполучених Штатів Вільсон, зліва – Ллойд Джордж. Місце маршала Фоша залишається вільним: він не схвалює договору, вважаючи, що «останній не забезпечує безпеки Франції».

Вибиває три години.

До зали входить дуже блідий, у старому чорному сюртуку, новий німецький міністр закордонних справ Герман Мюллер.

Раптом з'являється сонце. Воно освітлює тераси і листя парку, воно від-

бивається в дзеркалах і всіх осліплює.

Упівголоса Клемансо каже: «О сонце, супутник переможців! Сонце Аустерліца... Сонце Марни, залишся нам вірним! Зігрівай завжди наші серця і давню землю Франції!».

...О третій годині п'ятдесят хвилин підписання договору повноважними представниками закінчується. Лунає грім гарматних салютів...».

(Табуї Женецьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с. 38)

¹ У 1920 р. лінію розмежування між Україною та Польщею назвуть за іменем британського міністра закордонних справ лорда Керзона «лінією Керзона». У 1923 р. рішенням Ради послів країн Антанти до Польщі було приєднано Галичину.

Основні положення Версальського договору

Політичні обмеження Німеччини	<ul style="list-style-type: none"> • Німеччина проголошувалася єдиним винуватцем війни. • Заборонялося об'єднання з Австрією (аншлюс) з метою утворення єдиної Німецької держави. • Німеччина повинна була видати воєнних злочинців
Економічні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Накладалися великі репарації¹ (в основному на користь Франції). У договорі не вказувалася конкретна їхня сума – її згодом мала визначити спеціальна комісія (у наступні роки було визначено суму 269 млрд золотих марок з терміном виплати 42 роки). • Вугільні шахти Саару передавалися Франції на 15 років
Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Німеччина поступалася територіями на користь 5 сусідніх держав. • Країну було розчленовано на дві частини: власне Німеччину й Австрію. • До Франції переходили Ельзас і Лотарингія. • Територія на лівому березі Рейну поділялася на три зони, які повинні були бути звільнені від окупації переможцями через 5, 10 і 15 років. • Міста Данциг (тепер польське місто Гданськ), Мемель (тепер литовське місто Клайпеда), а також Саар підлягали управлінню Ліги Націй. У майбутньому населення цих регіонів мало право висловитися шляхом референдуму (плебісциту) щодо того, чи бажає воно приєднатися до Німеччини. • Східна Пруссія відокремлювалася від Німеччини «польським коридором». • Німеччина втратила всі землі, захоплені нею на Сході в результаті поразки Росії: Україну, Білорусію, Польщу, Естонію, Латвію, Литву. • Усі заморські німецькі колонії відходили під мандат Ліги Націй (у більшості з них цим мандатом скористалася Велика Британія).
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Чисельність війська не могла перевищувати 100 тис. осіб. • Німецький Генеральний штаб ліквідувався. • Дозволялося мати не більше 6 «кишенькових» крейсерів. • Заборонялося мати підводний флот та військову авіацію. • Накладалася заборона на важку артилерію і танки. • Термін служби солдатів встановлювався у 12 років, а офіцерів – 25. • Усі фортеці на відстані до 50 км на схід від Рейну зносилися.

СВІДЧЕННЯ 3

З меморандуму Д. Ллойд Джорджа Ж. Клемансо і В. Вільсону від 25 березня 1919 р. («Документ з Фонтенбло»): «Ви можете позбавити Німеччину її колоній, довести її армію до розмірів поліційної сили і її флот до рівня флоту держави п'ятого рангу. У кінцевому

підсумку це байбидже: якщо вона вважає тиме мирний договір 1919 р. несправедливим, вона знайде засоби помститися переможцям...».

(Lloyd George D. *The Truth about the Peace Treaties. Volume 1. London, 1938, p. 405*)

СВІДЧЕННЯ 4

«Територіальні статті Версальського договору залишали Німеччину фактично недоторканою. Вона, як і раніше, залишалася найбільшим національним масивом у Європі. Маршал Фош, почувши про підписання Версальського мирного договору, напрочуд правильно сказав:

“Це не мир. Це перемир'я на двадцять років.

Економічні статті договору були злісними і дурними до такої міри, що ставали явно безглуздими”».

(Черчилль У. *Вторая мировая война. Кн. 1, т. 1–2. Сокр. пер. с англ. М., 1991, с. 21–23*)

¹ *Репарації* – повне чи часткове матеріальне чи грошове відшкодування збитків, завданих війною, що виплачується переможеними переможцям.

Німеччина після Версальського договору (28 червня 1919 р.)

СВІДЧЕННЯ 5

Німецький історик Й. Фест: «Навряд чи хоч одна з проблем, що була, власне кажучи, предметом протистояння, що розгорнулося в 1914 році, знайшла своє розв'язання в цьому трактаті-договорі, який аж занадто

явно ігнорував ту думку, що вищою метою будь-якого договору є мир».

(Фест И. Гитлер. Биография. Том 1. Перевод з нем. Пермь, «Алетейя», 1993, с. 144)

■ **3. Утворення Ліги Націй.** Перші 26 з 400 статей Версальського договору започатковували Лігу Націй – міжнародну міждержавну органі-

LEAGUE OF NATIONS

SOCIETE DES NATIONS

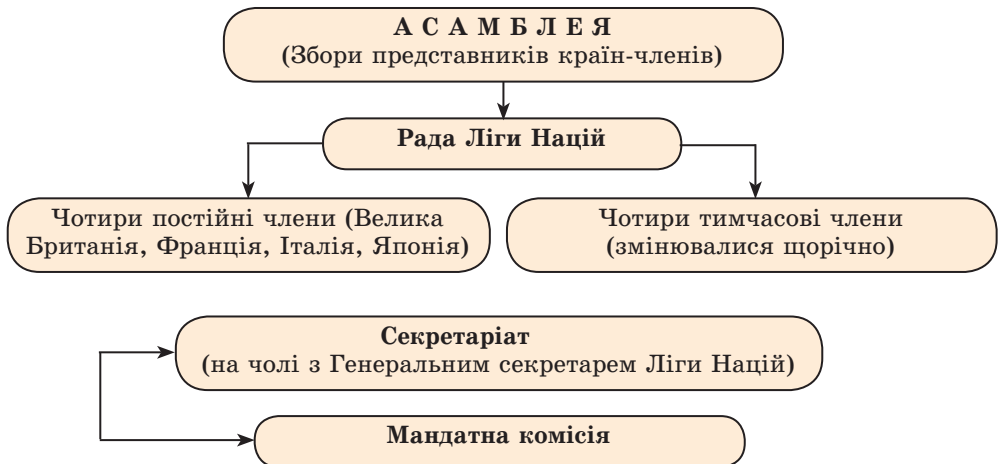
■ Неофіційна емблема Ліги Націй

бистою трагедією В. Вільсона, унаслідок якої він невдовзі відійшов від політики і помер. Ліга ж, штаб-квартира якої розташовувалась у Женеві (Швейцарія), формально проіснувала до квітня 1946 р., хоча фактично припинила діяльність 1939 р. напередодні Другої світової війни.

Ліга Націй не мала офіційного прапора та емблеми. У 1939–1940 рр. використовувалася неофіційна емблема п'ятикутної форми, що символізувала п'ять континентів і п'ять рас. Офіційними мовами були англійська, французька й іспанська (з 1920 р.). Була пропозиція доповнити цей перелік мовою есперанто, але проти цього заперечила Франція.

Ж. Клемансо наполягав на створенні армії Ліги Націй, проте американська і британська делегації рішуче виступили проти цього. Натомість США змушені були відмовитися від ідеї Міжнародного арбітражу і Світового міжнародного суду. 14 лютого 1919 р. В. Вільсон представив Статут Ліги Націй, який журналісти відразу нарекли «Євангелієм XX століття».

Структура організації Ліги Націй

СВІДЧЕННЯ 6

Ньютон Ровелл (Канада) на першому засіданні Асамблеї Ліги: «Я можу сказати, що ми маємо довіру до європейських державних діячів і керівників. Водночас ми не можемо закрити очі на європейське честолюбство,

що затоплює світ кров'ю, і від якого ми досі страждали, і страждатимуть наступні покоління».

(McAleave T. *Modern World History*.
Cambridge University Press, 1996
p. 30)

У світі створення Ліги одні сприйняли з надією і сподіванням, що вона не допустить нової війни, інші ж вважали її плодом ідеалізму її творців, найперше – В. Вільсона. Від самого початку існування Ліги було проблематичним. Так, багато неєвропейських учасників конференції були не задоволені з того, що в Раді Ліги Націй домінували європейські країни: Британія, Франція й Італія. Уже на першому засіданні Асамблеї неєвропейці, особливо делегати від Аргентини, піддали організацію жорсткій критиці, називаючи її «європейським клубом». Вони виступали за демократичну Лігу, за те, щоб Рада обиралася всіма країнами на Асамблеї. Ці ідеї були відкинуті, й аргентинська делегація залишила конференцію. Також неєвропейські країни закидали, що в Лізі домінують білошкірі представники. Японці відверто заявили, що розцінюють таке становище як прояв расової дискримінації. Проте американці та британці відкинули і ці звинувачення.

■ **4. Мирні договори з Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною.** Паризька мирна конференція не звелася до обговорення лише долі Німеччини. «Велика трійця» також ухвалила важливі рішення щодо майбутнього Австро-Угорщини, Болгарії й Турецької Османської імперії. Усі ці держави опинилися в таборі переможених. Долю їхніх територій було вирішено укладенням упродовж 1919–1923 рр. низки договорів. Ці договори виносилися на розгляд Ліги Націй як організації, покликаної врегульовувати проблеми між державами в повоєнному світі. Переможені держави спочатку повинні були сплатити репарації.

■ Американські карикатури на Лігу Націй

Основні положення Сен-Жерменського¹ мирного договору з Австрією (1919 р.)

Політичні обмеження Австрії

- Договір констатував розпад Австро-Угорської імперії на ряд самостійних держав: Австрію, Угорщину, Чехо-Словаччину, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), Західноукраїнську Народну Республіку.
- Заборонялася назва «Німецька Австрія».

¹ Сен-Жермен – передмістя Парижа.

Політичні обмеження Австрії	<ul style="list-style-type: none"> • Австрія визнавала незалежність Югославії, Чехо-Словаччини, а також усі мирні договори з Центральними державами, кордони Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехо-Словаччини і Югославії. • Не могла об'єднатися (нім. – аншлюс) з Німеччиною або іншою державою. • Зобов'язувалася виконувати всі ухвали держав-переможниць щодо її колишніх володінь. Це положення найперше стосувалося Галичини, яку невдовзі остаточно приєднали до Польщі. • Визнавала незалежність територій, які раніше входили до її складу, і право Росії на репарації від Австрії. • Відмовлялася від прав у Марокко, Єгипті, Сіамі та Китаї
Економічні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Передавала переможцям у рахунок репарацій весь торговельний і риболовецький флот
Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Богемія, Моравія і Сілезія з їх переважно німецьким населенням від Австрії переходили до Чехо-Словаччини. • Італія отримала за рахунок Австрії південну частину Тіролю. • Українська частина Буковини, всупереч вимозі Буковинського народного віча у Чернівцях про приєднання до єдиної Української держави, передавалася Румунії. • Закарпатська Україна, всупереч рішенням Собору русинів у Хусті про приєднання краю до УНР, була включена до складу Чехо-Словаччини. Договір встановлював автономний статус Закарпаття у складі Чехо-Словаччини. Українцям та іншим національним меншинам на території Чехо-Словаччини і Румунії договір гарантував захист їхніх прав.
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Чисельність австрійської армії обмежувалася 30 тис. вояків. • Країні заборонялося мати військово-морський флот і військову авіацію.

Основні положення Нейіського мирного договору¹ з Болгарією (1919 р.)

Економічні обмеження Болгарії	<ul style="list-style-type: none"> • Болгарія повинна була виплатити 2,25 млрд золотих франків репарацій. • Економіка та фінанси були поставлені під контроль Міжсоюзної комісії з представників Великої Британії, Франції та Італії.
Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Від Болгарії до Королівства сербів, хорватів і словенців (майбутньої Югославії) відійшли 4 райони загальною площею 2,5 тис. км². • Південна Добруджа залишилася за Румунією (до 1940 р.). • Країна втратила Західну Фракію (8,5 тис. км²), яка переходила в розпорядження Великої Британії, Італії, Франції, США та Японії. У результаті Болгарія була відрізана від Егейського моря. В 1920 р. цю територію передали Греції.
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Обмежувалися види озброєнь, чисельність болгарської армії (до 20 тис.), поліції та жандармерії.

Коли мирні переговори з Угорщиною були близькі до завершення, угорські комуністи на чолі з Бела Куном захопили владу в Будапешті. Відтак підписання мирного договору було відкладено до повалення ко-

¹Нейї-сюр-Сен – передмістя Парижа.

муністичного уряду. Після того як це сталося, новий угорський уряд на чолі з майбутнім диктатором країни адміралом Міклошем Горті у березні 1920 р. у Тріаноні підписав мирний договір.

Основні положення Тріанонського мирного договору з Угорщиною (1920 р.)

Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Дві третини угорської території передавалися Чехо-Словаччині, Югославії і Румунії. Підкарпатська Русь (Закарпаття) від Угорщини передавалася Чехо-Словаччині зі статусом автономії. Унаслідок територіальних втрат чисельність населення Угорщини зменшилася з 18 до 7 млн осіб.
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Чисельність угорської армії обмежувалася 35 тис. вояків. • Угорщині заборонялося мати на озброєнні авіацію, танки, важку артилерію. • Військово-морський флот, у тому числі кораблі Дунайської флотилії, передавався союзникам.

На чолі Турецької імперії впродовж багатьох століть перебувала Османська династія. Напередодні Першої світової війни країна значно ослабла і природно, що турецька армія зазнала в ній поразки.

Основні положення Севрського мирного договору з Туреччиною (1920 р.)

Політичні обмеження Туреччини	<ul style="list-style-type: none"> • Відновлювався режим капітуляції; держави-переможниці отримали право втручатися у внутрішні справи Туреччини. • Зона проток Босфор і Дарданелли підлягала повному роззброєнню і переходила під контроль міжнародної Комісії проток; договір позбавляв Туреччину виходу до Середземного моря.
Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Усі турецькі територіальні володіння в Європі (Східна Фракія, м. Едірне (Адріанополь), Галліпольський півострів) передавалися Греції. • Додеканеські острови передавалися Італії. • Від Туреччини відокремлювався Курдистан, межі якого повинні були визначені англо-франко-італійською комісією. • Туреччина визнавала незалежність Вірменії. Визначення кордону між Туреччиною і Вірменією надавалося третейському рішенням президента США. • Туреччина визнавала англійський протекторат¹ над Єгиптом та англійську анексію² Кіпру. • Країна відмовлялася від претензій на Аравійський півострів і країни Північної Африки. • Палестина, Йорданія та Ірак потрапляли під контроль Великої Британії. • Сирія і Ліван ставали підмандатними територіями Франції.
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Армію було обмежено 50 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі 35 тис. жандармерії, флот – 7 сторожовими кораблями і 5 міноносцями.

¹Протекторат – форма колоніальної залежності, за якої держава зберігає деяку самостійність у внутрішніх справах, а її зовнішню політику визначає держава – метрополія (протектор).

²Анексія – насильницьке приєднання однієї державою всієї або частини території іншої держави.

Облаштування повоєнної Європи

	Кордони держав на 1914 р.		Території, що відійшли від Австрії за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. на користь Польщі, Румунії, Італії, Чехо-Словаччини та Королівства СХС
АВСТРІЯ	Держави, що утворилися після розпаду Австро-Угорщини		Території, що відійшли від Болгарії за Нейським договором 27 листопада 1919 р. на користь Греції і Королівства СХС
	Бессарабія, приєднана Румунією в січні 1918 р.		Території, що відійшли від Угорщини за Тріанонським договором 4 червня 1920 р. на користь Румунії, Чехо-Словаччини, Австрії і Королівства СХС
	Території, що відійшли від Німеччини за Версальським договором 28 червня 1919 р. на користь Польщі, Франції, Бельгії, Литви, Чехо-Словаччини і Данії		Лінія Керзона, визначена 8 грудня 1919 р.
	Території Східної Пруссії (Мазури), Шлезвігу і Верхньої Сілезії, що залишились у складі Німеччини після плебісцитів 1920–1921 рр.		Вільнюська область Литви, захоплена Польщею в жовтні 1920 р.
	Саарська область, що була передана під управління Ліги Націй на 15 років		Кордон між Польщею і радянськими республіками за Ризьким договором 18 березня 1921 р.
	Демілітаризована Рейнська зона		Вільні міста з прилеглими територіями, передані під управління Ліги Націй
			Кордони держав на 1923 р.

У цілому Туреччина втрачала 1,2 млн км² території з населенням понад 10,2 млн осіб. Більшість турків були обурені Севрським договором. Ці настрої поділяв і лідер турецької революції генерал Ататюрк, який у 1921 р. повалив Османську династію. Врешті-решт Севрський договір було скасовано, і в Лозанні (Швейцарія) у 1923 р. підписано новий договір, який фактично засвідчив міжнародне визнання нової Туреччини.

Лозаннський договір з Туреччиною (1923 р.)

Договір був підписаний Великою Британією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією, Югославією, з одного боку, і Туреччиною – з іншого.

Умови договору:

- Встановлювалися нові кордони Туреччини, юридично оформляючи тим самим розпад Османської імперії. Питання про кордон між Туреччиною та Іраком відкладалося до визначення його Туреччиною та Великою Британією, а якби вони не змогли домовитися, то тоді питання передавалося б до Ліги Націй.
- Скасовувався режим капітуляції в Туреччині, економічні та політичні привілеї іноземців, міжнародний фінансовий контроль над Туреччиною.
- Туреччина погодилася виплатити частину зовнішнього боргу вже неіснуючої Османської імперії¹.

Запитання і завдання

1. Поясніть значення історичних понять «анексія», «репарація», «контрибуція».
2. У чому, на Вашу думку, полягали головні причини загострення стосунків між країнами-переможницями напередодні і в ході Паризької конференції?
3. Опишіть хід Паризької конференції.
4. Що свідчить про те, що держави-переможниці, підписуючи з переможеними договори, дбали про свої власні політичні інтереси?
5. Назвіть головні положення Версальського договору. Використовуючи історичну карту, покажіть, які територіальні зміни були передбачені цим договором.
6. Беручи до уваги Свідчення 1, 2, визначте, як були налаштовані щодо Німеччини переможці.
7. Порівняйте Свідчення 3, 4, 5. Як Ви розцінюєте те, що оцінки Версальського договору, дані двома видат-
- ними тогочасними британськими політиками і сучасним німецьким істориком, збігаються?
8. У чому полягало «українське питання» на Паризькій конференції та чи було воно вирішене?
9. Назвіть основні положення мирних договорів з Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною.
10. Використовуючи історичну карту, покажіть, які територіальні зміни були передбачені цими договорами; визначте по карті кордони нових незалежних держав у Європі.
11. Розкрийте механізм створення, сильні й слабкі сторони Ліги Націй.
12. Використовуючи Свідчення 6, визначте, чому неєвропейські країни піддавали критиці устрій Ліги Націй.
13. Про які настрої американців щодо Ліги Націй свідчать вміщені на с. 111 карикатури на неї?

¹ Договір не ратифікувала Югославія, яка не погоджувалася виплачувати «свою» частину боргу Османської імперії.

14. Чи вважаєте Ви, що рішення американського Конгресу про неприєднання США до Ліги Націй завдало тяжкого удару по цій організації?

15. Використовуючи матеріал §1–2 та § 8, схарактеризуйте політичні портрети Девіда Ллойд Джорджа, Раймона Пуанкаре, Жоржа Клемансо.

Головні події

18 січня 1919 р. – відкриття Паризької мирної конференції

28 червня 1919 р. – підписано Версальський договір

1919–1946 рр. – період існування Ліги Націй

1919 р. – підписано Сен-Жерменський (з Австрією), Нейїський (з Болгарією) мирні договори

1920 р. – підписано Тріанонський (з Угорщиною), Севрський (з Туреччиною) мирні договори

1923 р. – підписано Лозаннський договір з Туреччиною

МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ 1921–1929 рр. ВЕРСАЛЬСЬКА СИСТЕМА

■ **1. Вашингтонська конференція 1921–1922 рр.** Суперечності, що загострилися між провідними країнами світу стосовно розмежування сфер впливу на Тихому океані, на Далекому Сході та щодо морських озброєнь, покликана була усунути Вашингтонська конференція (листопад 1921 – лютий 1922 р.).

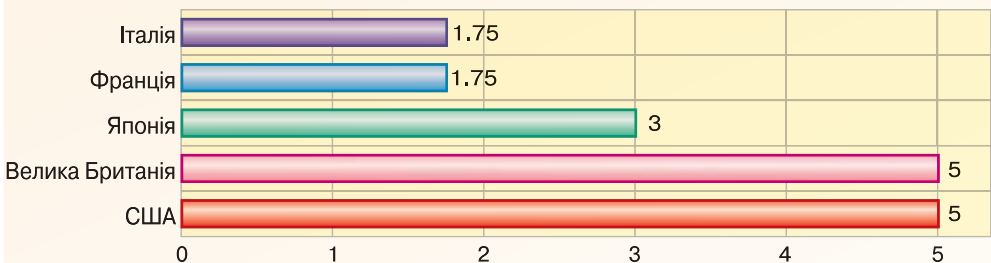
Учасниками конференції були США, Велика Британія, Франція, Італія, Португалія, Бельгія, Нідерланди, Японія, Китай. Між ними було підписано низку багатосторонніх та двосторонніх договорів. Найважливішими з них були три: «договір чотирьох», «договір п'яти» і «договір дев'яти».

«Договір чотирьох» (грудень 1921 р.) (США, Велика Британія, Франція, Японія)

- Японсько-англійський союз 1902 р. про поділ сфер впливу на Тихому океані скасовувався.
- Країни, що підписали договір, зобов'язувалися взаємно поважати права одна одної щодо їх островних територій у Тихому океані та спільно захищати їх у разі нападу іншої держави.
- Такі ж гарантії надавалися тихоокеанським володінням Португалії і Голландії.

«Договір п'яти» (лютий 1922 р.) (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія)

- Договір обмежував тоннаж лінійного флоту країн, що підписали угоду, у такій пропорції:

- Лінкори не повинні були перевищувати 35 тис. тонн водотоннажності.
- Встановлювався загальний тоннаж авіаносців (найбільший – для США і Англії).
- Корабельні гармати – калібру не більше 16 дюймів.
- Військово-морські бази не повинні були створюватися американцями та англійцями ближче, ніж за 5 тис. км від Японії.

Оскільки договір не обмежував загальний тоннаж військово-морських флотів, то фактична перевага британського флоту зберігалася.

**«Договір дев'яти» (лютий 1922 р.)
(США, Велика Британія, Франція, Японія, Нідерланди,
Португалія, Італія, Бельгія, Китай)**

- Держави, що підписали договір, визнавали суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність Китаю. Усі вони отримували рівні можливості в економічній діяльності в Китаї і торгівлі з ним.
- Зобов'язалися не використовувати внутрішню ситуацію в Китаї (тут було два ворогуючі один з одним уряди: у Пекіні – монархічний, у Нанкіні – республіканський) з метою отримання одноосібної вигоди за рахунок інших учасників угоди.

Рішення Вашингтонської конференції зафіксували нове співвідношення сил на Далекому Сході та в зоні Тихого океану. Очевидним стало зростання впливу США в цьому регіоні й у світі в цілому. Проте суперечності не були усунуті. Зокрема, США були незадоволені тим, що Японія зберегла сильні позиції в Китаї. Японія ж майже відразу після конференції розпочала перегляд її рішень.

■ **2. Сильні й слабкі сторони Версальської системи.** Нове міжнародне правове поле, що утворилося внаслідок укладення низки міжнародних угод, починаючи від Версальського договору й до рішень Вашингтонської конференції, назвали Версальською (або Версальсько-Вашингтонською) системою.

Сильні сторони Версальської системи	Слабкі сторони Версальської системи
Новий міжнародний порядок: – поклав край Першій світовій війні; – розрядив повоєнну міжнародну напругу; – заклав основи міжнародної стабільності; – встановив цивілізовані засади нового міжнародного права. Було проголошено право народів на самовизначення; відмова від війни як способу розв'язання міждержавних проблем. Було створено Лігу Націй – першу всесвітню організацію. Гарантовано цілісність Китаю. Ряд країн здобули незалежність (Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина та ін.). Розпалися багатовікові колоніальні імперії.	За помилки і злочини своїх попередників тепер відповідали демократичні уряди і народи Німеччини, Австрії, Угорщини, Болгарії. Несправедливі щодо Німеччини статті Версальського договору породили в Німеччині реваншистські настрої. Репарації, визначені для переможених країн, були несправедливими і нереальними. Кордони новостворених держав у Європі виявилися такими ж несправедливими, як і довоєнні кордони. Новий міжнародний порядок ігнорував Росію, штовхаючи її на зближення з Німеччиною. Традиційна система економічних зв'язків виявилася зруйнованою, країни, як і до війни, далі боролися за ринки збуту товарів і ринки сировини. Нестабільність у Європі не була усунута.

Новий світовий правопорядок не розв'язав заплутаного клубка міжнародних проблем, що постали після завершення Першої світової війни, тому в нього були як палкі прихильники, так і послідовні критики. Узгодити позиції і прийняти виважені рішення в інтересах усіх країн були покликані міжнародні конференції, що відбулися в першій половині 1920-х років: Генуезька (1922 р.), у ході якої між Росією та Німеччиною було підписано Рапальський договір, Гаазька (1922 р.), Лозаннська (1922–1923 рр.), Локарнська (1925 р.).

Генуезька конференція

(м. Генуя, Італія. Квітень–травень 1922 р.)

29 країн-учасниць (з британськими домініонами – 34).

Мета: пошук шляхів для економічного відновлення Центральної і Східної Європи.

Головним стало питання, пов'язане з Росією.

Взаємні вимоги, пред'явлені, з одного боку, Росією, а з іншого – західними державами:

а) вимоги до Росії:

- Сплатити борги попередніх російських урядів (майже 18,5 млрд золотих рублів).
- Повернути або відшкодувати вартість націоналізованих іноземних підприємств у Росії.
- Ліквідувати монополію на зовнішню торгівлю.

б) вимоги Росії до Заходу:

- Відшкодувати збитки, завдані інтервенцією Антанти в роки громадянської війни в Росії (за російськими оцінками 39 млрд золотих рублів).
- Надати Росії економічну допомогу і дешеві кредити.
- Підписати з Росією вигідні для неї торговельні угоди.

Конференція не змогла прийняти загального документа; було вирішено продовжити її роботу в Гаазі.

У драматичні за напругою дні роботи Генуезької конференції в містечку Рапалло, що поблизу Генуї, дві країни – Німеччина і Росія на таємній нічній нараді (звідси назва – «піжамна нарада») 16 квітня 1922 р. уклали сепаратний договір. Документ підписали російський народний комісар (міністр) закордонних справ радянської Росії Георгій Чичерін і міністр закордонних справ Німеччини Вальтер Ратенау.

СВІДЧЕННЯ 1

Американський посол в Італії
Річард Чілд: «Це вразить світ! Це найсильніший удар по конференції».

(Child R. A Diplomat Looks at Europe/
New York, 1925, p. 38)

СВІДЧЕННЯ 2

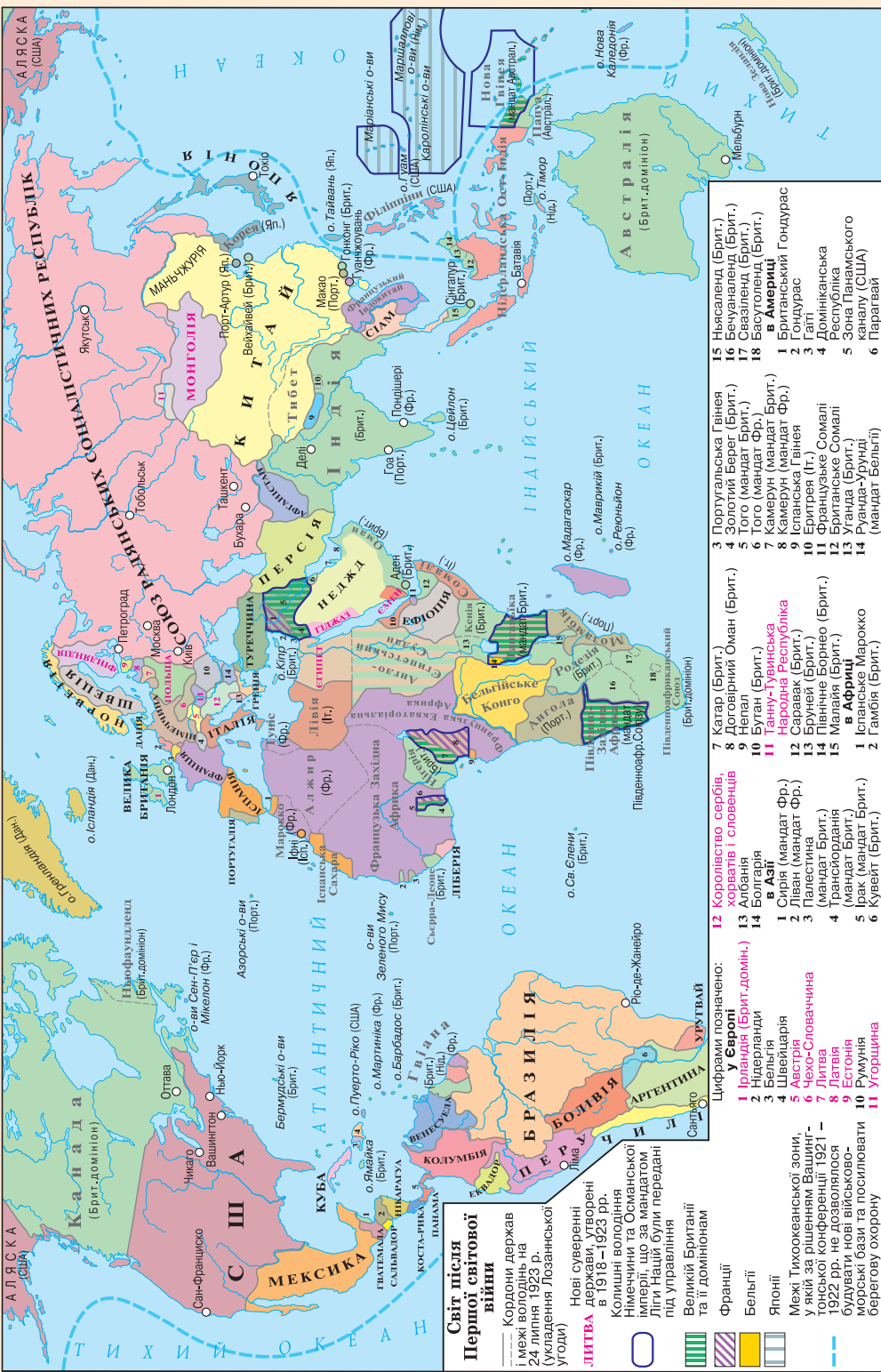
Георгій Чичерін: «Рапальський договір 1922 року був результатом тривалої і складної боротьби за право самостійного і сепаратного економічного співробітництва між Росією і Ні-

меччиною поза рамками міжнародного капіталістичного фронту».

(Жуковский Н. Дипломаты нового
мира. М., 1986, с. 13)

Основні положення Рапальського договору:

- Між Німеччиною і Росією відновлювалися дипломатичні відносини

- Країни зобов'язувалися врегулювати усі спірні питання шляхом взаємної відмови від претензій.
- Німеччина визнавала націоналізацію німецької власності в Росії і не вимагала її повернення чи відшкодування.
- Країни встановлювали режим найбільшого сприяння в двосторонніх торговельно-економічних відносинах.
- Країни взаємно відмовлялися від відшкодування будь-яких збитків, заподіяних одна одній у попередній період.
- Припиняли виплати за утримання військовополонених.

У 1925 р. цей договір було доповнено торговельною угодою між двома країнами, а в 1926 р. – пактом про ненапад.

Гаазька конференція (м. Гаага, Голландія. Червень–липень 1922 р.)

Працювала у двох комісіях: російській і неросійській
Питання, що обговорювалися:

- Про іноземну приватну власність.
- Про зовнішні борги.
- Про надання кредитів.

Через те що учасники конференції не дійшли спільної думки з російською делегацією, конференція зайшла в глухий кут і не спромоглася прийняти заключний документ.

Лозаннська конференція (м. Лозанна, Швейцарія. Листопад 1922 – червень 1923 р.)

Країни-учасниці: Англія, Франція, Італія, Росія, Греція, Румунія, Югославія, Японія, США.

Мета: підготувати мирний договір з Туреччиною та встановити режим чорноморських проток Босфор і Дарданелли.

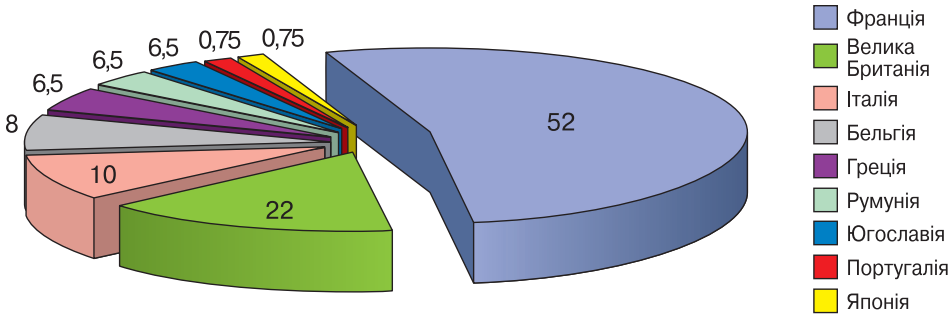
Положення Лозаннського договору (1923 р.):

- Між Туреччиною і державами Антанти встановлювався мир.
 - Узаконювалися нові кордони Туреччини.
 - Встановлювався режим вільного проходження військових і торгових суден через протоки Босфор і Дарданелли.
 - Жодна країна не мала права тримати війська і зброю в протоках.
 - Скасовувався міжнародний фінансовий контроль над Туреччиною.
- Туреччина зобов'язувалася сплатити частину боргу Османської імперії.

■ **3. Проблема репарацій.** Як вже зазначалося в попередньому параграфі, у статтях Версальського договору не було конкретно зазначено суму німецьких репарацій. Після війни це питання стало яблуком розбрату між Німеччиною та Францією. Для Франції «німецьке питання» було справою честі, але без підтримки чи хоча б згоди США і Британії вона не могла реалізувати жодного з рішень Версале. Німецькі репарації були для Франції не тільки і не стільки питанням грошей, скільки проблемою відновлення «історичної справедливості» у французькому її розумінні. Від того, наскільки знову стане могутньою в майбутньому Німеччина, залежала безпека Франції, вважали французи.

На міжнародній конференції у бельгійському місті Спа (липень 1920 р.) за участю Німеччини було розподілено квоти на отримання репарацій від Німеччини.

Квоти між країнами на отримання репарацій від Німеччини (%)

На думку французів, якщо дозволити німцям ухилитися від сплати репарацій, то вони згодом відмовляться і від військових, і від територіальних статей Версальського договору. На Лігу Націй французи тут особливо не покладалися. Під загрозою військових санкцій Німеччина пообіцяла щомісяця поставляти до союзних держав по 2 млн тонн вугілля в обмін на кредит, вартість якого удвічі перевищувала вартість вугілля, що поставлялося німцями.

Наступного, 1921 р. репараційна комісія в Лондоні зменшила суму німецьких репарацій до 132 млрд золотих марок. У разі несплати 1 млрд протягом 25 днів Німеччині загрожувала окупація Руру. Німці вимушені були погодитися на ці умови. До кінця 1922 р. Німеччина справно виплачувала репарації, але з часом, оголосивши, що більше не спроможна цього робити, припинила виплати.

У відповідь у січні 1923 р. Франція і Бельгія окупували Рурську область – «серце» німецької економіки. Французькі і бельгійські війська вступили до Руру для вилучення німецького устаткування і сировини в рахунок репарацій.

Німецькі робітники оголосили страйк і відмовилися співпрацювати з французами, а німецький уряд закликав до пасивного опору в Рурі й розпочав друкувати паперові гроші для виплати допомоги по безробіттю страйкуючим робітникам Руру.

■ Окупація Руру французькими військами

СВІДЧЕННЯ 3

Президент Франції Раймон Пуанкаре (вересень 1923 р.): «Все залежить від виконання. Ми очікуємо від Німеччини справ. Вона відмовилася ставити нам умови. Це добре. Але їй належить тепер показати нам, що

вона дійсно готова полегшити нам на зайнятих територіях виконання всіх її зобов'язань».

(R. Pinon. La bataille de Ruhr. 1923.Paris, 1924, p. 290)

Наразившись на осуд світової громадської думки і віддаючи собі звіт у тому, що силовими методами проблему не вирішити, восени 1923 р. французький уряд вивів війська з Руру.

Події у Рурі спонукали Лігу Націй до розроблення міжнародного механізму врегулювання економічних проблем у повоєнній Європі. У результаті з'явилися «план Дауеса» і «план Юнга».

Стабілізація та відновлення Німеччини, а відтак – стабільність в Європі, у значній мірі залежали від американських позичок. У квітні 1924 р. американським банкіром Чарльзом Дауесом і британським міністром закордонних справ Джозефом Остіном Чемберленом (останнього було за це відзначено Нобелівською премією) було розроблено план економічного оздоровлення Німеччини, названий «**планом Дауеса**». У серпні того ж року його затвердила Лондонська міжнародна конференція.

План складався з трьох частин і мав на меті забезпечити сплату Німеччиною репарацій через відновлення її господарства. Для цього, насамперед, потрібно було зміцнити німецьку марку і забезпечити виконання країною бюджету.

Основні положення «плану Дауеса»

- Франція виводить свої війська з Руру;
- Німеччина щорічно сплачує певну суму репарацій (5,4 млрд – до 1928 р., з 1929 р. – 2,5 млрд марок щорічно);
- Джерелом покриття репарацій мають бути прибутки Німеччини за рахунок встановлення високих податків на товари широкого вжитку, а також прибутки від важкої індустрії і залізничного транспорту;
- США надають Німеччині значні позики (близько 800 млн золотих марок) для сплати перших внесків.

Відповідно до «плану Дауеса», кредити були спрямовані насамперед на подолання інфляції та відбудову економіки. Більшість із цих короткотермінових кредитів німецький уряд спрямовував на житлове будівництво і громадські роботи, щоб зменшити в країні безробіття.

Природним ринком збуту німецьких товарів була радянська Росія. Це, з одного боку, зближувало дві країни, а з іншого – США, Англія і Франція позбувалися в Європі конкуренції якісних німецьких товарів.

■ Міністр закордонних справ Франції А. Бріан (зліва) і міністр зовнішніх справ Німеччини Г. Штресман. Локарно, 1925 р.

На перших порах безробіття в Німеччині продовжувало зростати і більшість простих німців не відчували, що в їхньому житті сталися зміни на краще. Власне, відбудову країни вони оплачували зі своїх гаманців. Ці зміни стали помітними тоді, коли було двічі скорочено суму репарацій.

Першим з необхідних кроків до оздоровлення політичного клімату в Європі було відновлення німецької економіки. Складність полягала в тому, що німецький міністр закордонних справ Густав Штресман і

французький прем'єр Арістід Бріан вкладали різний зміст у слово «безпека». Для Франції воно означало бездіяльність Німеччини у кордонах, накреслених у Версалі, а для Німеччини – свободу дій. Г. Штресман не бачив іншого шляху для відновлення величі Німеччини, як мирні переговори. Виступаючи в 1924 р. на засіданні німецького Рейхстагу, він заявив: «Німеччина повинна грати картою примирення з Францією». А. Бріан, природно, дбав насамперед про безпеку Франції. Він був зацікавлений, щоб на кордонах Франції була миролюбна, а не агресивна Німеччина.

Третій впливовий учасник європейської політики британський міністр закордонних справ консерватор Остін Чемберлен стояв на тій позиції, що єдиним засобом зберегти в Європі мир є замирення з Німеччиною.

У цілому виконання «плану Дауеса» дало добрі результати: до Німеччини прийшов іноземний, в основному американський, капітал, сума якого перевищувала репарації; виплативши 7,5 млрд марок репарацій, Німеччина отримала позик на 21 млрд.

Без загальної нормалізації міжнародних відносин неможливо було остаточно розв'язати й репараційні питання. У жовтні 1925 р. за ініціативою Г. Штресмана в м. Локарно (Швейцарія) було скликано міжнародну конференцію, яка повинна була врегулювати міжнародні протиріччя.

Основні рішення Локарнської конференції¹

Країни-учасниці: Англія, Франція, Бельгія, Чехо-Словаччина, Польща, Німеччина, Італія.

Було попередньо підписано такі договори:

Рейнський гарантійний пакт: (між Англією, Францією, Бельгією, Німеччиною, Італією):

- Німеччина, з одного боку, і Франція з Бельгією, з іншого, взаємно визнавали існуючі кордони.
- Ці кордони також гарантувалися Англією, Францією й Італією.
- Сторони зобов'язалися не нападати одна на одну.
- Спірні питання мали розв'язатися через міжнародний арбітраж.
- У разі порушення попередньої угоди однією з країн інші повинні були надати допомогу жертві неспровокованої агресії.
- Рейнська зона залишалася вільною від військ і озброєнь.

Франко-польський, франко-чехословацький договори: (16 жовтня 1925 р.)

- Було заявлено, що угоди Франції з Польщею і Чехо-Словаччиною не спрямовані проти східних кордонів Німеччини.
- Франція, з одного боку, та Польща і Чехо-Словаччина, з іншого, зобов'язувалися надати взаємну допомогу в разі нападу Німеччини на одну з цих країн.

СВІДЧЕННЯ 4

Лорд д'Абернон, посол Англії у Німеччині: «День 16 жовтня знаменує собою поворот в історії післявоєнної Європи. Це – знищення демаркаційної² лінії між переможцями і переможе-

ними. Для Англії це означає відновлення політики рівноваги».

(Табуи Женевьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с. 66)

¹Проекти договорів, розроблених у Локарно, були підписані 1 грудня 1925 р. у Лондоні.

²Демаркаційна – розподільча.

СВІДЧЕННЯ 5

Ж.Клемансо: «Немає жодної певності в питанні про те, Англія повинна допомогти Франції у випадку, коли наша країна змушена буде виступити проти німців, якщо вони одного чудо-

вого дня нападуть на Чехо-Словаччину чи Польщу».

(Табуи Женецьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с.69)

Локарнські договори не були ідеальними домовленостями. Зокрема, вони недостатньо задовольняли поляків і чехів, оскільки в разі нападу на них Німеччини Англія разом з Італією могли й не допустити, щоб Франція стала на їхній захист, мотивуючи такі свої дії «турботою про недопущення нової світової війни».

Становище Польщі ускладнювалося ще й тим, що в разі її війни з Радянським Союзом (утворився в 1922 р.) Франція могла допомогти полякам лише провівши свої війська через територію Німеччини. Природно, німці такого ніколи б не дозволили.

Г. Штресеман відмовився визнати кордони Німеччини на сході незмінними, але заявив, що із часом вони можуть бути змінені мирним шляхом. Це, у свою чергу, непокоїло французів.

Локарнські договори підвели остаточну риску під Першою світовою війною. Вони стали тим штрихом, який не було зроблено у Версалі, на загальній картині європейського миру. Локарно повернув європейцям надію на тривалий мир. У 1926 р. Німеччину прийняли до Ліги Націй, а в 1928 р. 65 країн підписали договір, названий за іменами його ініціаторів «пактом Бріана–Келлога».

Бріан Арістід (1862–1932), французький державний діяч. 11 разів був прем'єр-міністром і міністром закордонних справ у 14 різних урядах. Перекоаний соціаліст і неперевершений оратор. Уперше був обраний до французького парламенту в 1903 р. У 1909 р. став прем'єр-міністром. У 1920-х роках був однією з центральних політичних постатей Європи; прихильник Ліги Націй. Очолюваний ним у 1921 р. уряд через незгоду А. Бріана з жорсткою політикою щодо Німеччини після Версальського мирного договору було відправлено у відставку. У тісному контакті з О. Чемберленом і Г. Штресеманом – англійським і німецьким міністрами закордонних справ, підготував Локарнські договори 1925 р. і «пакт Бріана–Келлога».

Країни – учасниці пакту взяли на себе зобов'язання ніколи не вдаватися до війни, окрім як для «самозахисту». Для підписів навіть було виготовлено спеціальну золоту ручку, але й вона не могла усунути недоліків договору. Наступного року Арістід Бріан на засіданні Ліги Націй запропонував план створення Сполучених Штатів Європи.

Так, кожна країна могла на свій розсуд тлумачити поняття «самозахист». А. Бріан сподівався, що німці тепер задоволені й забудуть образи, а Г. Штресеман – що французи й далі йтимуть на поступки. Рано чи пізно це мало зробити Версальський договір непотрібним. З часом стало очевидним, що з кожною французькою поступкою німці хотіли дедалі більше.

Ні США, ні Росія не були присутні в Локарно. Американська допомога Європі зводилася до значних позичок Німеччині, а Росія була заклопотана внутрішніми справами. Через відсутність у цей час на сцені європейського дипломатичного театру таких двох важливих персо-

нажив – Сполучених Штатів і Радянського Союзу – було безпідставно переоцінено вплив Італії на європейські справи, ніби вона й справді була сильною країною і від неї багато що залежало у справі збереження миру.

1929 р. «план Дауеса» було замінено «планом Юнга», названим на честь голови комітету експертів з репараційної проблеми Ліги Націй американця Оуена Юнга.

Головна ідея плану полягала в зменшенні загального розміру німецьких репарацій. 1929 р. розміри виплати Німеччиною репарацій за «планом Юнга» знову було зменшено, а наступного року війська союзників на п'ять років раніше встановленого терміну було виведено з Рейнської зони. Проіснував план фактично до 1931 р., хоча формально був скасований в 1932 р.

Головні положення «плану Юнга»

- Німеччина зобов'язувалася до 1988 р. сплатити 34,5 млрд золотих марок. Репарації сплачуються Німеччиною винятково за рахунок надходжень до її бюджету та прибутків залізниць.
- Відрахування від прибутків промисловості скасовувалися.
- Фінансовий контроль і контроль над економікою Німеччини скасовувався.

Запитання і завдання

1. Які головні рішення прийняла Вашингтонська конференція?
2. Використовуючи історичну карту, покажіть розмежування сфер впливу в Тихому океані й на Дальньому Сході за наслідками підписаних у Вашингтоні договорів.
3. Назвіть сильні та слабкі сторони Версальської системи. Які з них, на Вашу думку, переважали?
4. Схарактеризуйте головні постанови Локарнської конференції та пакту Бріана–Келлога.
5. Порівняйте *Свідчення 4* і *5* й визначте, чому франко-польський і франко-чехословацький договори мали такі протилежні оцінки?
6. Співставте *Свідчення 1* і *2* щодо Рапальського договору. Як Ви вважаєте, чому американський і російський політики діаметрально протилежно оцінювали договір?
7. Чи вважаєте Ви, що проблема виплати Німеччиною репарацій була не лише проблемою для Німеччини, а й для всієї Європи? Поясніть механізм розв'язання проблеми репарацій та значення її подолання для стабільності у світі.
8. Яка(і) країна(и) і чому була(и) проти відновлення економічної могутності Німеччини? Чи мали їхні керівники, на Вашу думку, рацію?
9. Чим була спричинена французько-бельгійська окупація Руру і чим вона завершилася (використовуйте *Свідчення 3*)?
10. Схарактеризуйте значення планів Дауеса і Юнга для Європи і США.
11. Складіть порівняльну таблицю «Міжнародні конференції першої половини 20-х років XX ст.» за формою:

№ п\п	Місце проведення конференції	Дата	Головні рішення
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			

Головні події

Листопад 1921 – лютий 1922 р. – Вашингтонська конференція

Квітень–травень 1922 р. – Генуезька конференція

16 квітня 1922 р. – Рапалльський договір між Росією та Німеччиною

Червень–липень 1922 р. – Гаазька конференція

Листопад 1922 – червень 1923 р. – Лозаннська конференція

Січень 1923 р. – окупація військами Франції і Бельгії Рурської області Німеччини

1924 р. – прийнято «план Дауеса»

Жовтень 1925 р. – Локарнська конференція

1928 р. – пакт Бріана–Келлога

1929 р. – прийнято «план Юнга»